

Maria GARRIGA ALSINA

ISABEL II I LA DONA DEL SEGLE XIX

Treball Fi de Carrera
dirigit per
Doctora Rosa Mª ALABRÚS

Universitat Abat Oliba CEU
FACULTAT DE CIÈNCIES SOCIALS
Llicenciatura en Periodisme

2008

Resumen

Estudio de la historia de género del siglo XIX y su aplicación a la figura de la reina Isabel II. A través de la publicística de la época, los Folletos Bonsoms, descubrimos la trayectoria sobre la opinión y la imagen de las mujeres, y concretamente, la opinión creada sobre la reina Isabel II en diferentes períodos de su reinado (1833-1868).

La imagen de la mujer del siglo XIX era la del ángel del hogar, la mujer como esposa y madre, que tenía como principal misión el matrimonio, la maternidad y la domesticidad. A consecuencia, tiene que recibir una educación en consonancia con su destino y se considera que por naturaleza no está capacitada para el mundo laboral. En este contexto, empieza a nacer una conciencia feminista de la mano de Emilia Pardo Bazán o Concepción Arenal.

Isabel II fue proclamada reina con tan sólo tres años y se convirtió en el símbolo de la esperanza y la libertad de los españoles: en el iris de paz y libertad. Pero la inestabilidad política, las camarillas, la corrupción, la vida privada y pública de la reina, entre otros factores crearon la imagen de una reina lasciva, ingrata y cruel de los últimos años de su reinado. La revolución antidinástica conocida como La Gloriosa condujo a Isabel II al destronamiento y al exilio.

Resum

Estudi de la història de gènere del segle XIX i la seva aplicació a la figura de la reina Isabel II. A través de la publicística de l'època, els Fullets Bonsoms, descobrim la trajectòria sobre l'opinió i la imatge de les dones, i concretament, l'opinió creada al voltant de la reina Isabel II en diferents períodes del seu regnat (1833-1868).

La imatge de la dona del segle XIX era la de l'àngel de la llar, la dona com a esposa i mare, que tenia com a principal missió el matrimoni, la maternitat i la domesticitat. A conseqüència, ha de rebre una educació en consonància amb el seu destí i es considera que per naturalesa no està capacitada per al món laboral. En aquest context, comença a néixer una consciència feminista de la mà d'Emília Pardo Bazán o Concepción Arenal.

Isabel II va ser proclamada reina amb només tres anys i es va convertir en el símbol de l'esperança i la llibertat dels espanyols: en l'iris de pau i llibertat. Però l'inestabilitat política, les camarilles, la corrupció, la vida privada i pública de la reina, entre d'altres factors van crear la imatge d'una reina lasciva, ingrata i cruel dels últims anys del seu regnat. La revolució antidinàstica coneguda com La Gloriosa va conduir a Isabel II al destronament i l'exili.

Abstract

This is a study on gender history in the XIXth century and its application to the queen Isabel II. We discovered the image and opinions about women throughout well-known

publicistic materials of that époque, the Bonsoms Leaflets. We have explored the trajectory of the opinion and the image of women and, more specifically, the opinion dealing about Queen Isabel in different periods of her reign(1833-1868).

Women's image in the 19th century was what we called "the household angel": the woman as a wife and a mother, whose main mission was to marriage, maternity and the home tasks. Consequently, she must receive an education in harmony with her destiny and it was considered that, by natural principles, she was not able to work. In this context, it starts generating a feminist conscience with Emilia Pardo Bazán or Concepción Arenal in Spain.

Isabel II was crowned when she was only three years old and she became the symbol of hope and freedom for the Spanish people: the rainbow of peace and freedom. But the political instability, the "camarilles", corruption, private and public of the queen, among other factors, created the image of a lewd, an ungrateful and cruel queen during the last years of her reign. The revolution known as The Glorious, lead Isabel II to be dethroned and to exile.

Palabras claves / Keywords

Dona – Isabel II – Segle XIX - Fullets Bonsoms – Opinió – Publicística – Història de gènere

Sumari

Introducció.....	7
I. La història del gènere en el segle XIX.	10
1. Dona família i matrimoni.....	10
1.1. La missió de la dona: l'àngel de la casa.....	10
1.2. La subordinació de la dona o la diferenciació dels sexes.....	11
1.3. La teoria de la divisió de les esferes.....	12
1.4. La dona i la família.....	13
1.5. La dona i el matrimoni.....	15
2. Dona i món laboral.....	17
2.1. La dona i el treball.....	17
2.2. La prostitució.....	19
3. Educació i cultura de les dones.....	20
3.1. La dona i l'educació.....	20
3.2. La dona i la cultura.....	25
4. Quina consciència tenen les dones del segle XIX de la seva condició?.....	26
4.1. La consciència feminista.....	26
4.2. Feministes destacades del segle XIX.....	28
5. Conclusió.....	31
II. Trajectòria sobre l'opinió i l'imatge de les dones a través de la publicística.....	32
1. Crònica de successos sobre la dona a través dels Fullets Bonsoms....	32
1.1. Cançó al desgraciat suïcidi d'Adelaida.....	32
1.2. Violència de gènere.....	33
1.3. Dona enterrada viva.....	33
1.4. Filla infeliç pels capicis del seu pare.....	34
1.5. Cançó d'un trobador.....	35
1.6. Carnestoltes i la dona.....	36
1.7. Pecadors obstinats.....	37
1.8. Profecia de Sant Vicenç Ferrer.....	37
1.9. Les dones a l'infern.....	38
2. Perfils de dona a través del Fullets Bonsoms.....	39
2.1. La dona com a donzella.....	39
2.2. La dona com a mendicaire – prostituta.....	40
2.3. La dona com a mare	41
2.4. La dona i la guerra.....	42
3. Conclusió.....	42

III. El regnat d'Isabel II.....	44
1. La reina nena: Iris de pau i llibertat.....	44
2. La Vicalvarada: la decadència de l'imatge d'Isabel II.....	45
3. La Gloriosa: Reina lasciva, ingrata i cruel.....	46
4. Conclusió.....	49
IV. Isabel II i la història de gènere.....	51
1. Isabel II com a dona i reina.....	51
2. Matrimoni real i adulteri.....	53
3. Isabel II i les camarilles.....	56
4. L'educació d'Isabel II.....	58
5. Conclusió.....	60
V. L'opinió sobre Isabel II i la publicística.....	61
1. Primer període (1833-1845): La construcció d'una imatge d'esperança.....	61
1.1. La successió de la corona espanyola.....	61
1.2. Acte de jurament de l'infanta Isabel.....	64
1.3. Carlisme: el candidat masculí.....	65
1.4. Opinió de les institucions i entitats.....	66
2. Segon període (1854-1856): decadència de l'imatge d'Isabel II.....	67
2.1. L'atemptat del cura Merino.....	67
2.2. La Vicalvarada.....	68
3. Tercer període (1868-1869): Reina lasciva, ingrata i cruel.....	72
3.1 La Gloriosa.....	72
4. Conclusió.....	78
Conclusions finals.....	80
Bibliografia.....	83

Introducció

Conèixer la història de gènere del segle XIX i l'opinió que sobre la dona es va forjar a la societat i conèixer la seva reina, Isabel II, i les diferents imatges que aquesta va projectar a la societat al llarg del seu regnat constitueix l'objecte d'anàlisi d'aquest Treball Final de Carrera. Per aconseguir la nostra principal fita ens hem marcat dos objectius.

El primer objectiu que ens proposem és l'estudi de la història de gènere en el segle XIX i la seva aplicació a la reina Isabel II, qui va governar entre 1833 i 1868. Aquest tipus d'estudi ha despertat en els últims anys un gran interès entre els historiadors, constituint un camp d'investigació cada vegada més desenvolupat a Espanya.

El segon objectiu que ens proposem, és realitzar una reconstrucció de l'opinió i la imatge sobre la dona espanyola del segle XIX i, més concretament, analitzar l'opinió i la imatge que es va crear envers Isabel II. Descobrirem si es va crear una única opinió sobre les dones i la reina Isabel II, i també, descobrirem si aquesta opinió es manté intacta o si, al contrari, les imatges varien en el transcurs del segle o del regnat, respectivament.

D'acord amb el nostre propòsit, aquest treball Aquest TFC es divideix en cinc capítols fonamentals:

En el primer capítol, establim el model de dona espanyola en el segle XIX. Saber com vivia la dona en relació a la seva missió, en relació al home, en relació a la seva família i al matrimoni, en relació al món laboral, l'educació i la cultura i saber si, finalment, va adquirir consciència o no de la seva situació d'inferioritat respecte l'home.

En el segon capítol, observem a través dels Fullets Bonsoms de la Biblioteca Nacional de Catalunya, la imatge que les cròniques de successos van oferir de la dona de l'època. Els fets podien ser verídics o no, però el que si és cert es que van manipular l'opinió sobre les dones. També, descobrim els diferents perfils de dona que es van difondre al llarg del període estudiat, coneixem les pautes de conducta, actuació i valors d'aquelles dones.

En el tercer capítol, exposem el regnat de la reina Isabel II i analitzarem les diferents imatges que d'ella es van projectar cap a la ciutadania en diferents períodes del seu

regnat. Veurem com la imatge d'iris de pau i llibertat lligada a la nació liberal, que va marcar els primers anys del seu regnat, es va anar difonent, fins a arribar a la imatge d'una reina lasciva, ingrata i cruel dels últims anys.

En el quart capítol, realitzem un estudi de la història de gènere aplicat a la reina Isabel II. Coneixerem com era com a dona i com a reina, el seu matrimoni amb Francesc d'Asís i l'infidelitat dels cònjuges, les camarilles que la van rodejar i l'educació que va rebre.

En el cinquè i últim capítol d'aquest TFC, realitzem un anàlisi a través de la publicística sobre la reina Isabel II i l'opinió que es va crear respecte aquesta, arrel de diversos fets, en tres períodes diferents del seu regnat.

La recerca realitzada per a l'elaboració d'aquest TFC ha necessitat de la consulta de fonts molt diverses. En primer lloc, els Fullets Bonsoms, son les fonts primàries consultades i transcrites, que constitueixen el recolzament fonamental d'aquest TFC. Aquests Fullets son una important col·lecció de fullets històrics, polítics i socials referents a esdeveniments de la història des del segle XVI al XIX, que van ser donats pel col·leccionista Isidre Bonsoms a la Biblioteca Nacional de Catalunya. En quan a la delimitació cronològica, hem optat per analitzar els Fullets Bonsoms que trobem entre les dècades de 1830 a 1860, és a dir, al llarg del regnat de la reina Isabel II. En segon lloc, per a la realització d'aquest TFC ha estat necessària la consulta de bibliografia per a una correcta documentació.

L'estudi d'aquest Fullets i l'anàlisi de la publicística, ja ha estat realitzat anteriorment per alguns historiadors com Rosa M^è Alabrús, que va profunditzar en la publicística de Felip V i la Guerra de Successió,¹ J.M. Jover en el marc de la crisi de 1635,² M.Teresa Pérez Picazo, que es va interessar per la publicística espanyola de la Guerra de Successió,³ Téofanes Egido, que es va centrar en la sàtira política,⁴ Vicent Salavert, que va profunditzar en les fonts emprades per al coneixement de la literatura francesa contra Espanya en el marc de les guerres de religió del segle XIX,⁵ i la Joana Escobedo que

¹ R. ALABRÚS. *Felip V i l'opinió dels catalans*. Lleida: Pagès Editorial. 2001.

² J.M. JOVER ZAMORA. 1635. *Historia de una polémica. Semblanza de una generación*. Madrid. 1949.

³ M.T. PÉREZ PICAZO. *La publicística española en la guerra de Sucesión*. Madrid. 1949. vol. I.

⁴ T.EGIDO. *La opinión pública i la oposició al poder en la España del siglo XVIII (1713-1759)*. Valladolid. 1971 ; T.EGIDO. *Sátiras políticas de la España moderna*. Madrid. 1973.

⁵ V. SALAVERT, *Etnocentrismo y política en la Edad Moderna. La imagen de España en Francia, 1492-1650*. Tesi doctoral. Universitat de València. 1893.

l'ha treballat en relació al segle XVII.⁶ També, Eva Serra, Xavier Torres i Pere Molas han estudiat la publicística en el segle XVII i Ernest Lluch, Joaquim Albareda i Josep M. Torras en el segle XVIII.⁷

La metodologia d'investigació utilitzada per a la realització d'aquest treball consta de dues fases. En la primera fase, es va realitzar una selecció i transcripció d'aquells Fullets Bonsoms que tractaven el tema de la dona en el segle XIX o parlaven de la reina Isabel II. Varem crear un arxiu en el que hi varem recopilar els fullets degudament ordenats segons les necessitats del treball. D'aquesta manera, varem poder veure la trajectòria de l'opinió que reflecteixen els fullets en relació a la dona o a la reina Isabel. En la segona fase, varem estudiar la bibliografia de referència, amb el principal objectiu de comprovar, aclarir i ampliar idees sobre la dona del segle XIX i Isabel II. En el cas d'Isabel II, varem analitzar algunes biografies publicades sobre ella, a fi i efecte d'aconseguir una comprensió completa de l'època i el personatge.

Aquest Treball Final de Carrera és un recorregut per la història de gènere a l'Espanya del segle XIX, que vol recordar a totes aquelles dones que van viure sotmeses a l'home i van lluitar per aconseguir una millora de la seva situació. També, en memòria d'una reina qui a pesar del fracàs general del seu regnat es va considerar una bona dona, però mai una bona reina.

⁶ J. ESCOBEDO. *Literatura popular catalana –no religiosa– del segle XVIII*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. 1995. *Plecs poètics catalans del segle XVII de la Biblioteca de Catalunya. Edició i estudi*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. 1988.

⁷ P.MOLAS, *Catalunya i la Casa Àustria*. Barcelona. 1995. E. SERRA i X. TORRES, *Escrips polítics del segle XVII*. Vic. 1996. 2 vols. J.ALBAREDA i J.M. TORRAS. *Escrips polítics del segle XVIII*. Vic. 1996. 2 vols. E.LLUCH, *La Catalunya vençuda*. Barcelona. 1996. E. LLUCH, *L'alternativa catalana (1700-1714-1740)*. *Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor Soria: teoria i acció austriacistes*. Vic. 2000.

I. LA HISTÒRIA DEL GÈNERE EN EL SEGLE XIX

1. Dona, família i matrimoni

1.1. La missió de la dona: l'àngel de casa

El concepte “dona” fou àmpliament discutit al llarg del s.XIX. El model de dona predominant al llarg del segle fou el de *l'àngel de la llar*, és a dir, la dona com a esposa i mare que tenia com a principal missió el matrimoni, la maternitat i la domesticitat. Així ho afirma el metge Nicolás de Ávila y Toro, en un discurs llegit a la Universitat Central, l'any 1866: “La dona, física i moralment considerada, ha de ser i és tota sentiment, sofriment, abnegació, heroisme i virtut; que els alts destins que li ha senyalat la providència son el matrimoni, la maternitat i la formació del home”.⁸

Aquest nou ideal de dona neix de la mà de la nova burgesia liberal i engloba només a les dones de classe mitja. Aquesta dona cuida de la casa i dels seus fills, als que es dedica a amamentar i educar. En contraposició, trobem a les dones de classe baixa que descuiden la casa i els fills pel seu treball fora de casa. A la franja superior de la piràmide social, trobem a les dones de classe alta, que confien els seus fills a cuidadores i es dediquen a gaudir de la vida social i el materialisme. Per tant, la misogínia que abans es dirigia a la dona com a sexe ara s'enfoca cap a les classes inferiors i superiors. Així ho corrobora el metge i polític, Francesc Alonso y Rubio, l'any 1863 en un discurs titulat *La dona sota el punt de vista filosòfic, social i moral: Els seus deures en relació a la família i la societat*.⁽⁹⁾

Aquesta nova dona era naturalment casta. Desitjava al home només amb fins maternals. Una dona, que abandonava els seus desitjos materials, per a dedicar-se plenament a la felicitat dels seus, fet que la satisfieia plenament.

⁸ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 80.

⁹ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 69-70.

Lamentable és, en realitat, veure en les modernes societats quan separada està la dona del seu verdader objecte i de la missió que li ha confiat la Providència. Si donem una ràpida ullada a les diferents categories socials, fàcilment adquirirem el convenciment de que no està col·locada en el vertader lloc que li correspon: doncs consumeix estèrilment la seva vida quan la rodeja l'abundància i la fortuna, i desenvolupa funcions que no estan en harmonia amb el seu destí, quan es troba en la pobresa. (...) En la classe mitja es on la dona viu en harmonia amb el seu destí: recollida a casa seva, considera com a ocupació preferent l'atenció a la família, l'educació dels fills; arregla l'ordre de casa seva, administra econòmicament i prudentment els seus interessos, i establerta la convenient regularitat en les seves tasques, dedica algunes hores al descans i a honestes distraccions. La dona que així viu, compleix la seva missió a la terra; és model de costums i àngel tutelar de la casa”.

1.2. La subordinació de la dona o la diferenciació dels sexes

Les característiques i rols atribuïts al sexe femení, al llarg del s.XIX, es deuen al condicionament social de les dones. Trobem dues postures clarament definides: En primer lloc, la subordinació de la dona a l'home, aquesta postura es fonamenta en una jerarquia basada en el predomini del sexe masculí. ⁽¹⁰⁾

El tema de la inferioritat social de la dona respecte l'home va ser molt discutit al llarg del s.XIX. Molts científics argumentaran mitjançant les disciplines de la fisiologia, la biologia, la anatomia, la psicologia, el psicoanàlisis i la sociologia per atribuir a la dona una inferior capacitat mental. Malgrat els múltiples arguments en contra i de les denúncies de dones, com les importants feministes Concepción Arenal i Emilia Pardo Bazán, va seguir persistint un gran dubte sobre el potencial intel·lectual de la dona.

En segon lloc, trobem una postura que afirma la complementarietat del sexes. La *diferenciació entre els sexes* que parteix de la premissa de que la dona no es inferior, sinó diferent. Allò femení, ja no es representava com una versió disminuïda d'allò masculí, la dona ja no era considerada com un "home defectuós", tal i com havia afirmat Aristòtil. Els sexes en el segle XIX, apareixen com a dues essències diferents o, més aviat, partint implícitament del model masculí, els filòsofs definien a la dona com a un ser radicalment diferent. ⁽¹¹⁾

En aquesta complementarietat, existeixen unes diferències psíquiques i mentals pròpies de cada sexe en particular. "L'home és reflexiu, analitzador; la dona, imaginativa. En el primer obra principalment la raó, la consciència; en el segon, el sentiment i l'afecte. El primer és excepcionalment apte per a la vida pública, per la vida de relació, per al comerç social; la segona és, per essència, l'àngel de casa",¹² segons Escartín i Lartiga.

¹⁰ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 12.

Molts pensadors conservadors com Dolors Monserdà, afirmen que la subordinació de la dona obeeix no solament a unes suposades lleis naturals basades en les diferències fisiològiques i biològiques entre els sexes, sinó que invoquen, a més a més, a la religió, a la doctrina catòlica i als mateixos manaments de Jesucrist com a arguments incontrovertibles que justifiquen aquesta situació.

¹¹ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 29.

El nou discurs de gènere sexual del s.XIX radica en la noció d'una diferència fonamental entre els sexes. S'abandona la creença antiga de que la dona és la imitació defectuosa del home i s'adopta el nou de que la dona és la contrària complementària del varó.

¹² JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 30.

Podem observar, també, “la diferència” en referència al físic dels sexes. Així ho descriu Ávila y Toro, l’any 1866, en el *Discurs llegit a la Universitat Central en l’acte solemne de rebre la investidura de doctor*.

A la dona la descriuen físicament com suau, rodoneta, petita, amb ossos més fins, amb el cervell de tamany menor que l’home. Les raons encefàliques més desenvolupades en la dona son les posteriors i les inferiors, que son les que, segons els frenòlegs, s’associen amb l’afectivitat. Té molta flexibilitat muscular, encara que poca força, i el seu sistema nerviós és altament sensible. En canvi, l’home, tal i com el retraten els higienistes, és fort, angulós, dur, amb un cervell més gran que el de la dona i un desenvolupament notable en les zones encefàliques anteriors i superiors, que son el raciocini i la creativitat. Té una gran força muscular però poca flexibilitat.¹³

1.3. La teoria de la divisió de les esferes

Segons Mary Nash, la teoria de la divisió de les dues esferes separa l’esfera pública racional i comercial que s’associa amb allò masculí de la privada, domèstica, familiar i emotiva que es relaciona amb lo femení. Segons aquesta teoria, la dona quedava fora d’actuar en els assumptes de la nació, ja que la seva participació havia de ser des de dins de casa. “El paper social de la dona es realitza dins de l’esfera privada, en la llar i la família, encara que no sempre es troba autorealitzada o feliç en aquest paper”.¹⁴

L’any 1882, el doctor Polo i Peyrolón, en el seu discurs a la Junta de la Joventut Catòlica de València, va reservar clarament l’àmbit polític, laboral i cultural al varó: “L’home fa les lleis, governa les nacions, es dedica a les indústries, a les arts, a les ciències i fins i tot, us estudia a vosaltres mateixes. En canvi, la dona fa les costums, ja que indirectament controla el cor de l’home com a mare i esposa”.¹⁵

Mary Nash creu que la teoria de la divisió de les esferes va tenir molta acceptació en el XIX, paral·lelament a una palpable hostilitat cap a la incorporació de la dona en l’esfera pública. Malgrat això, hi ha una minoria d’opinions que discrepen i creuen que la funció de la dona pot anar més enllà dels límits de l’esfera privada.

¹³ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 311.

¹⁴ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 16.

¹⁵ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 17.

Dins de l'esfera privada, a la que pertanyien les dones del s.XIX, podem diferenciar dues tipologies diferents de vida quotidiana d'aquestes dones, segons la seva classe social. Així ho explica la professora i autora Pilar Folguera Crepo:

Pel que fa a les dones de classes mitges i altes, la seva vida transcórrer bàsicament entre les parets de l'entorn domèstic. En aquestes llars sense electricitat, gas ni aigua corrent, el treball domèstic es componia d'una llarga relació de tasques penoses, com el transport de l'aigua i combustible, el rentat, el planxat de la roba, ja que l'absència d'una indústria alimentària i de la confecció no satisfà les necessitats bàsiques de la població. (...) Pel que es refereix a les llars de les dones de classes treballadores, les dones tenien que fer front a les tasques domèstiques en solitari, al que s'havia d'afegir una extenuant jornada de treball assalariat, bé en el propi espai domèstic, bé en fàbriques o tallers situades, a vegades, a grans distàncies de la llar.¹⁶

Però, les dones van anar pressionant els límits marcats per l'esfera privada. L'ideologia de gènere sexual, de la naixent burgesia espanyola, va servir de base per a certes expansions de la dona en altres àmbits. La noció de la superioritat moral i afectiva de la dona i de la seva capacitat per a desenvolupar certs treballs socials millor que l'home, es fou ampliant a varies funcions socials, no lligades amb el benestar dels membres de la seva família, que en primer lloc van ser l'ensenyança, l'enfermeria i la filantropia.

Avui en dia, en les societats occidentals, on al mateix temps que un percentatge cada vegada més alt treballa fora de casa, es segueix acceptant que les dones siguin més afectives i cooperatives i que el seu paper principal és el de cuidar als fills, com que els homes són més agressius i forts i no tenen tanta responsabilitat en la tasca de cuidar dels nens i la casa. Encara estem en una estructura de pensament, de gènere sexual i del espai social creada pels arquitectes de la consciència burgesa de fa un segle i mig; estructures que s'han conservat a pesar de que les dones gaudeixen d'un camp d'activitats molt més extens que el de les dones del s.XIX.¹⁷

1.4. La dona i la família

La dona sempre ha constituït un dels pilars fonamentals de la família, per aquest motiu, podem trobar sinergies entre la història de la família i la història de les dones. Així ho expliquen Mónica Bolufer i Isabel Morant en el seu llibre *Amor, matrimoni i família*: "Dona, família i privacitat s'associen i tenen la mateixa història de llarga duració, casi

¹⁶ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 426-427.

¹⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 41-42.

immòbil. Així, dels estudis sembla desprendre amb freqüència que canvien les societats i les famílies mateixes, mentre que no ho fan els rols, les funcions dels sexes”.¹⁸

Durant el segle XIX, el lloc domèstic assignat a les dones, l'esfera privada de la que parlàvem anteriorment, conduïa a la dona a ser considerada com a una perfecta mare i esposa. La nova classe dirigent, formada per funcionaris, professionals liberals, nobles il·lustrats i burgesos, els agradava representar en públic una vida domèstica confortable i afectuosa que reforçés la distinció social i espiritual que desitjaven. El confort material i la recta moral que caracteritzaven una llar modèlica estaven, segons els il·lustrats, fora de l'abast de les classe populars, a les que consideraven dedicades a la lluita diària per a la subsistència. Mònica Bolufer i Isabel Morant descriuen la nova família il·lustrada com “un petit i perfecte cercle”.¹⁹

La família sentimental i ordenada es va convertir en l'ideal del segle XIX. Per als homes, la vida domèstica havia de ser un lloc de pau, un refugi on descansar dels seus negocis i càrrecs. En canvi, per a les dones lo domèstic se'ls presentava com aquella cosa que donava sentit a les seves vides, és a dir, el seu únic destí i la seva única vocació, a la que estaven condicionades per naturalesa.

Des de la Il·lustració i paral·lelament, al llarg del XIX, en el context dels nous canvis socials i econòmics, la dona va començar a tenir més protagonisme, segons aquestes historiadores. ⁽²⁰⁾

Es va forjar una nova imatge de la maternitat, que requeria de les dones acomodades, la renúncia de la vida social per dedicar-se en cos i ànima a l'educació dels seus fills. La dona va adquirir la responsabilitat d'encarregar-se del benestar físic i moral dels seus. A la vegada, era convidada a trobar en aquest deure, que es deia el més sagrat, la seva felicitat.

Per tant, ens trobem davant d'una nova concepció de la maternitat, per la que només la mare estava capacitada per atendre al seu fill, al que havia de consagrar una atenció exclusiva, ja que la maternitat constituïa la vocació i raó de ser de les dones. ⁽²¹⁾

¹⁸ BOLUFER, M.; MORANT, I.; *Amor, matrimonio y familia*. Madrid: Síntesis D.L 1998. Pàg.19.

¹⁹ BOLUFER, M.; MORANT, I.; *Amor, matrimonio y familia*. Madrid: Síntesis D.L 1998. Pàg.143.

²⁰ BOLUFER, M.; MORANT, I.; *Amor, matrimonio y familia*. Madrid: Síntesis D.L.1998. Pàg. 189.
La forma en que el discurs il·lustrat sobre la família responsabilitzava a les dones i dignificava el seu treball de mares i esposes permet entendre perquè va resultar tan atractiu per a moltes d'elles.

²¹ BOLUFER, M.; MORANT, I.; *Amor, matrimonio y familia*. Madrid: Síntesis D.L.1998. Pàg. 225.

1.5. La dona i el matrimoni

El marit i la muller son dues personalitats que posseeixen igualtat completa en els fins generals del matrimoni; però no així en els múltiples fins particulars de la societat conjugal. En aquests fins, cada un dels cònjuges té el predomini que li ha donat la naturalesa. La dona, símbol august en la terra del amor i de la tendresa, reina i domina en la casa domèstica que administra i dirigeix; i a ella pertanyen tots els cuidats del interior de la família, cuidats d'amor i afecte que només pot atendre l'esposa i mare. El sentiment, la sensibilitat, la dolçor son els dots morals que en ella predominen; i reconcentrant el seu afecte en els sers que la rodegen, desitja i ambiciona nit i dia fer-los respirar en la família aquell benestar i aquella felicitat inefable que només pot concebre una ment d'una dona amant, i que només arribaran els cuidats i els treballs del ser admirable que personifica en aquest món l'ideal més pur de la tendresa i del amor. L'home, pel contrari, és més reflexiu, més serena la seva raó, menys ardent la seva imaginació, menys viu el seu sentiment.²²

La dona espanyola del s.XIX viu sotmesa al seu marit, la condició de casada l'obligava a viure amb ell i obeir-lo en tot moment. Així ho manifesta, Mª Victòria Lopez-Cordon, en el llibre *Mujer y Sociedad en España 1700-1975*:

L'estructura familiar condiona de tal forma les disposicions legals que el règim de matrimoni és la clau per entendre no només la posició de subordinació de la dona, sinó també la visió negativa que es tenia de la mateixa. Les casades, per el fet de ser-ho, estaven sotmeses a una capitis diminutio que la deixava pràcticament en mans del marit.²³

Les dones espanyoles del s.XIX vivien des del seu naixement orientades cap al matrimoni. No obstant, el panorama de la dona casada s'allunyava de la felicitat i l'autorealització.

Segons Antoni Pareja Serrada, l'any 1880, senyala amb greus paraules la insostenible situació de la dona casada, qui al casar-se tenia que renunciar a la seva autonomia i iniciativa pròpia per sotmetre's totalment al marit. Segons aquest autor, la relegació de la dona, el seu aïllament, la superioritat que s'atribueix al home, la relació de domini-subordinació que s'estableix entre els cònjuges, junt amb la dissipació de la seva dot, son els factors que expliquen perquè la dona busca refugi en l'oració i l'església o en les llàgrimes. Mentrestant, en

La maternitat era, segons afirmaven els filòsofs i ratificaven els metges, el destí de les dones, al que s'encaminava la seva naturalesa física, l'objectiu que marcaven totes les característiques del seu organisme. (...) Ser mares era, a més a més, la raó última de la seva peculiar naturalesa moral, que les feia sensibles i amoroses, compassives i abnegades.

²² JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 84.

²³ CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982. Pàg. 81.

base a l'acceptada doble moral sexual, l'home entra en relacions extramaritals negant evidentment una iniciativa similar a la seva dona.²⁴

Mary Nash es pregunta: "Com s'explica aquesta acceptació per una majoria esbromadora d'una opció que, inclús segons la llei, les obligava a entrar en una situació d'inferioritat respecte al seu marit?". Afirma que hi ha nombroses raons de tipus religiós i de conveniència econòmica, fonamentalment, amb poc pes de l'amor a l'hora de contraure matrimoni. (²⁵)

Cal especificar, també, que a l'Estat espanyol la legislació matrimonial es regulava a partir de dues vies en el XIX: la del Codi Civil i la dels "drets forals". Històricament, Catalunya i el País Basc tenien legislació pròpia en aquest sentit.

A la resta de províncies espanyoles, en canvi, es va declarar obligatòria l'aplicació del Codi Civil. Aquest establia, en referència a la societat conjugal, la diferència en el sistema de regulació dels béns dels cònjuges o "règim econòmic matrimonial". Existien dues formes per regular aquests béns: la *societat de ganancials* i la *separació de béns*.

Mitjançant la societat de ganancials, el marit i la muller faran seus per meitat, al dissoldre's el matrimoni, els guanys o beneficis obtinguts indistintament per qualsevol dels cònjuges durant el mateix matrimoni (Art. 1392).²⁶ Acordada la separació de béns, quedarà dissolta la societat de ganancials, i es farà la seva liquidació conforme a lo establert per aquest Codi (Art. 1434).²⁷

El Codi Civil va establir la possibilitat de que existissin diferents sistemes econòmics reguladors del matrimoni, però va dictar que, a falta de contracte sobre els béns, s'entendria el matrimoni sota el règim de la societat legal de ganancials.

La concessió del marit del poder de disposició sobre els béns de la societat conjugal i la exigència de la llicència marital com a requisit per a que la dona casada exercités actes de

²⁴ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 20.

²⁵ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 22, 23 i 24.

Les principals raons son: el pes de la religió i de la doctrina catòlica entorn al matrimoni i la família, la conveniència econòmica, ja que la dona es veuria impulsada a contraure matrimoni per establir la seva seguretat econòmica, i finalment, queda clar que la raó de l'amor es de nul·la incidència en aquesta política matrimonial.

²⁶ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 279.

²⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 286.

propietat sobre els seus propis béns, son normes que permeten afirmar que el Codi civil consolidava el discurs domèstic, articulant un subjecte femení “diferent” discriminat.²⁸

La majoria dels articles del Codi Civil responen a un discurs de gènere basat en la desigualtat entre els sexes. Les restriccions en l'actuació de la dona no s'establien per raó del matrimoni, sinó purament per raó del sexe. S'assumia simplement que la dona no era el ser racional i moral que les lleis exigien per ser el subjecte d'obligacions i drets. No obstant, pel que fa a la responsabilitat pels delictes comesos, el Codi penal concep a la dona tan moral i capaç com l'home.

2. Dona i món laboral

2.1. La dona i el treball

La teoria de la divisió de les esferes comentada anteriorment, havia assignat a la dona una sèrie de tasques considerades més en consonància amb la seva naturalesa. Es considerava a la dona incapacitada per al món laboral i inferior al varó per a realitzar treballs fora de la llar.

La dona espanyola del segle XIX tenia com a principal funció la de ser esposa submissa i mare perfecta, dedicant-se exclusivament a les tasques de l'àmbit domèstic. La dificultat de traspasar la barrera de l'esfera privada, va causar que només les dones procedents de les capes populars, poguessin participar tant en el treball assalariat com en el domèstic.

Mentre la ideologia conservadora partia de la base d'una rígida divisió d'esferes, considerant la incursió de la dona en l'àmbit laboral, com antinatural i una desvirtuació de la seva missió de mare i “àngel de la llar”. Només admetia el treball femení en cas d'extrema necessitat. Considerava que el treball femení era frívol, producte d'una ambició materialista i superficial. Per altra banda, els pensadors d'esquerra i liberals, partien de la base de l'innegable dret de la dona de poder treballar, sense justificar-se per la misèria econòmica.

Per tant, es pot constatar amb relativa seguretat que el treball femení augmenta, a mesura que baixem en l'escala social i pot afirmar-se que l'estat civil incideix de forma determinant en la taxa d'activitat femenina, de forma que les solteres i les viudes engloben bàsicament el mercat laboral.

²⁸ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 84.

El treball assalariat femení es considera com un treball secundari, transitori, fins que un home, sigui el pare, germà o marit, puguin encarregar-se de mantenir a la dona. Aquesta concepció del treball femení com substitutiu o complementari del treball masculí predominarà amb les conseqüències lògiques desfavorables, tant per el salari com per les condicions laborals de la dona treballadora.²⁹

Tot i que la desigualtat salarial entre homes i dones es va regular a partir de la Llei Moyano de 1857,³⁰ el cert és que: “En quan a les condicions laborals, pot afirmar-se que anaven paral·leles a les penoses condicions dels treballadors masculins; en la majoria dels casos jornades de 10 a 12 hores, a les que cal afegir l’escassa valoració social que es tenia del mateix i la menor remuneració que s’assignava al treball femení”,³¹ explica Pilar Folguera.

Pel que fa el treball de la dona en els diferents sectors, el primari és el que presenta més interrogants degut a la poca documentació existent. No obstant, “sabem que existien treballs específicament femenins com eren l’escarda, la verema, o la recollida d’olives, que es donaren disposicions sobre espigadores i jornaleres, i que en alguns llocs portaven sobre les seves esquenes tot el pes dels treballs agrícoles”.³²

En el sector secundari, la tradicional dedicació de les dones al filat i al tèxtil permet la seva incorporació a l’indústria tèxtil. En el cas d’Espanya, pot afirmar-se que es tracta fonamentalment de tallers domèstics. La mà d’obra femenina comportava una gran avantatge per a l’indústria gràcies a l’abaratiment dels costos de mà d’obra.

Existien també altres oficis artesanals que exercien les dones: cabestreres, esparteres, tintoreres, panaderes, sabateres, entre d’altres. Però la seva importància numèrica va ser poca. L’elaboració del tabac, va ser una altra activitat en la que van treballar un bon nombre de dones.

²⁹ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 46.

³⁰ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 149.

Les mestres tindran una dotació respectivament una tercera part menys de lo assenyalat pels mestres (ART.194).

³¹ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 446.

³² CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982 Pàg. 65.

Per últim, en el sector terciari, podem diferenciar dos grans grups: el de les criades i el de les professions que necessiten una certa qualificació professional, les comadrones i les mestres. Al marge, trobem una sèrie d'ocupacions molt variades: nodrisses, senyores de companyia, escriptores, posaderes, entre d'altres. També, era relativament freqüent les dones que portaven comerços.

Segons tots els censos, l'activitat que ocupava a major nombre de dones era la del servei domèstic. Es tractava de noies joves d'entre quinze i vint-i-cinc anys, en la seva majoria solteres, que, una vegada casades, abandonaven aquesta ocupació. El servir no sempre reportava un salari, ja que sobre tot en els primers anys el normal era acontentar-se amb l'allotjament i la manutenció. "Donats els pressupostos ideològics predominants al voltant de la dona es lògic que es fomentarà el treball a domicili com activitat laboral preferent per la dona".³³

Un altre professió molt nombrosa era la de les nodrisses. Aquelles dones que amamentaven a fills de les dones de classes acomodades i d'altres procedències, com orfes o fills de mares malaltes. Els seus serveis eren una exigència social del moment, però la seva prestació, sobre tot en les ciutats, era la conseqüència d'una necessitat econòmica.

2.2. La prostitució

Com afirma Pilar Folguera, d'entre totes les professions mereix menció especial el cas de la prostitució femenina que durant el segle XIX, aquesta professió marginal, arriba a una especial dimensió.

Segons el testimoni de l'època eren moltes, exercien el seu ofici per diners, i eren profundament depreciades, inclús per aquells que hi anaven. Procedien dels estrats socials més baixos, orfes, criades, rentadores de roba i un llarg etcètera: vivien en condicions infrahumanes i algunes ni estaven empadronades. La prostitució, considerada un delictes en les lleis antigues, i tolerada de fet, "com un mal necessari", en la nova legislació, només aflora a la llum pública en les cròniques de successos com a testimoni inexcusable d'un autèntica esclavitud femenina.³⁴

Hi ha diferents teories que expliquen el fenomen de la prostitució en el segle XIX. En primer lloc, les postures que consideren a la prostitució com una institució social que

³³ NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 52.

³⁴ CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982. Pàg. 78.

actua de vàlvula d'escapament per al matrimoni burgès, basat en una doble moral sexual que permet al varó expressar la seva sexualitat fora del matrimoni, però que en canvi, exigeix a la dona la seva virginitat i la limitació de les seves manifestacions sexuals estrictament a la seva parella com a garantia de la paternitat del marit. D'aquesta manera, la prostitució funcionaria com a una institució coralària al matrimoni, que permet la seva supervivència.

Altres postures, com la de l'anarquista Mariano Gallardo, fan referència al fet que els homes es veuen obligats a satisfer les seves necessitats sexuals en els prostíbuls perquè les dones no accedeixen a mantenir relacions sexuals fins haver establert relacions amistoses o amoroses, o fins haver-se casat amb ells. Segons Gallardo, si l'home no es veu complagut aniria al servei d'una prostituta.

Mary Nash associa la prostitució, també, amb la falta de recursos econòmics, la qual cosa podria ser una causa de la venda del seu propi cos. ⁽³⁵⁾

Pensadors més conservadors atribueixen la prostitució a la immoralitat, perversitat e insaciable apetència sexual de les dones, la peresa natural d'aquestes, la seva ambició de posseir luxes impropis, i per tant la seva elecció de la seducció sexual com a mètode de vida, enlloc d'una vida honrada i laboriosa.

Altres crítics més avançats tracten el problema de la prostitució en un marc social i econòmic, que parteix de la necessitat d'aconseguir una millora en les condicions laborals i econòmiques de les dones, per així evitar la necessitat de prostituir-se. No va ser fins al segle XX que es van fer les primeres legislacions en aquest sentit, a partir de la Segona República.

3. Educació i cultura de les dones

3.1. La dona i l'educació

L'educació femenina en l'Espanya del segle XIX mostra un panorama desolador. En altres països industrialitzats la qüestió es centrava en l'accés de la dona a la universitat. A Espanya, el problema encara rondava en l'escolarització de les nenes. "Mentre que a Anglaterra es va obrir l'any 1848 el primer centre universitari per a dones, el Queen's

³⁵ NASH, M. *Mujer, familia i trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983. Pàg. 33.

Segons Mary Nash, les causes econòmiques que condueixen a la prostitució són: l'atur endèmic, els sous insuficients, la misèria econòmica, una educació i formació professional deficientes, les pesades condicions laborals, la vigència d'un sistema de valors basat en la doble moral sexual.

College de Londres, a Espanya es va estimar que en la mateixa època les dues tercers parts de les nenes en edat escolar no van traspasar mai les portes del col·legi”, explica la Doctora Catherine Jagoe.³⁶

Eren molt poques les nenes que tenien el privilegi d'assistir a l'escola. No obstant, aquelles que ho feien rebien una ensenyança primària que durava dos o tres anys i es caracteritzava per la seva deficiència. La inestabilitat política que es va viure durant l'Espanya decimonònica va impedir la millora de l'educació, tan femenina com masculina, que es va veure sotmesa als vaivens polítics.

A més a més, l'home del s.XIX considerava a la dona com un ser diferent de si mateix, l'educació femenina havia d'estar en consonància amb el seu destí, és a dir, la domesticitat i maternitat. Així ho explica Concepción Sáiz Otero en el marc del Congrés Nacional Pedagògic de 1882:

No vacil·lo en afirmar que la cultura femenina no ha de revestir el caràcter científic necessari per a formar dones metge, enginyeres o legistes, sinó que, per al contrari, ha de procurar donar a la dona coneixements que, perfeccionant les seves facultats, la disposin per a realitzar el seu destí, per a ser la fidel companya, la dolça amiga, l'auxiliar noble i intel·ligent del home, i la terna educadora, l'amant guia del nen.³⁷

Al llarg del segle, però, diferents polítics i governants van intentar potenciar l'educació de les dones. Així, Jovellanos va redactar l'any 1809, les Bases per a la formació d'un pla general d'instrucció pública, un pla que segons Pilar Folguera Crespo constitueix una “expressió clara de la voluntat transformadora que il·lumina als polítics del segle XIX”.³⁸ Jovellanos afirma que l'educació femenina ha de tenir per objecte formar bones i virtuoses mares de família, proposa la creació d'escoles gratuïtes per a les nenes pobres i proposa organitzar col·legis per a les nenes de classe alta per a que puguin rebre una millor educació.

Uns anys més tard, l'any 1814, el projecte de decret sobre l'ensenyança pública, presentat a les Corts per la Comissió d'Instrucció Pública presidida per Quintana, estableix que s'ha de construir “un sistema d'instrucció pública, digne i propi d'un poble lliure”. L'informe Quintana establí la necessitat de crear escoles públiques per

³⁶ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg.105.

³⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 193.

³⁸ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 429.

ensenyar a les nenes a llegir i escriure i a les adultes les labors i habilitats pròpies del seu sexe. El text pretenia també una mateixa ensenyança per a tothom, afirmant que la instrucció ha de ser universal, això és, estendre's a tots els ciutadans. No obstant, la instrucció dels nens havia de ser universal, completa, pública, gratuïta i lliure, destinada a produir ciutadans lliures i independents, mentre que l'educació de les nenes havia de ser discrecional, privada, domèstica i subjecte a una agenda política diferent, destinada a produir esposes i mares. ⁽³⁹⁾

Després de l'Informe Quintana, trobem un parèntesi que va entre 1813 i 1857, en que la legislació va quedar estancada i no hi van haver grans innovacions. Durant el trienni liberal, es van reiniciar els projectes per regular l'ensenyament i l'any 1821 es va publicar el Reglament General d'Instrucció Pública. Exposava que s'establirien escoles públiques, en que s'ensenyaria a les nenes a llegir, escriure i contar, i a les adultes labors i habilitats pròpies del seu sexe (Art.120). No obstant, ho deixava en mans de les diputacions. El govern encarregà a les Diputacions provincials que proposessin el número d'aquestes escoles i els terrenys on havien de situar-se (Art. 121).

Més tard, durant el regnat de Ferran VII hi va haver-hi un retrocés legislatiu. El Pla i Reglament d'Escoles de Primeres Lletres del Regne, conegut com el Pla Calomarde de l'any 1825. Així defineix aquest pla P.Folguera:

Aquest pla regulava de la mateixa forma les escoles de nenes i de nens, dividides en quatre classes, però establint matèries diferents per uns i per els altres. La instrucció de les nenes es regulava meticulosament en el títol XVIII. Les nenes només tenien que aprendre a llegir al menys en els catecismes i a escriure mitjanament al temps que es descrivia de forma minuciosa les labors que havien d'aprendre les nenes i joves: calceta, tallar i cosir les robes, bordar i fer puntes.⁴⁰

Sens dubte, això comportà un retard en l'educació femenina espanyola decimonònica. "El retràs cultural de les espanyoles durant el segle passat pot atribuir-se en part al fet de que l'Estat sempre va esquivar costejar les reformes escolars que preconitzava".⁴¹

³⁹ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 109.

Així ho especifica l'informe Quintana: "*La Junta entén que, al contrari de la instrucció dels homes, que convé que sigui pública, la de les dones ha de ser privada i domèstica; que la seva ensenyança té més relacions amb l'educació que amb la instrucció pròpiament dita*".

⁴⁰ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 430.

⁴¹ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 112.

No obstant, l'ensenyança privada, d'ordres religioses o de particulars, es va encarregar de la creació de col·legis que oferien una ensenyança més amplia.

Després de la mort de Ferran VII (1833), es va donar un nou impuls a l'educació. La llei provisional d'Instrucció Pública de 1838, reproduïa fidelment el text del Pla moderat del Duc de Rivas de 1836. Segons Mª Victòria Lopez-Cordon Cortezo, aquest Pla proposava importants objectius: “reorganitzar els estudis de primera ensenyança, dividint-les en dos nivells, elemental i superior (tit.1), estendre l'educació mitjançant l'impuls de les escoles privades i la creació de nous establiments públics (tit. VII) i millorar el nivell dels mestres mitjançant l'exigència de proves d'habilitació i la creació d'escoles normals (tit. II i III)”.⁴²

Durant el regnat d'Isabel II, ni el Pla Pidal de 1845 ni el Pla de Pastor Diaz de l'any 1847, van portar canvis notables en el marc de l'ensenyança. Segons dades de la *Revista d'Instrucció Pública* de desembre de 1849, hi havia a Espanya 516.117 nens escolaritzats mentre que el número de nenes era de 153.400.⁴³

La revolució de 1868 va marcar un abans i un després en l'horitzó educatiu de la dona espanyola. Des de llavors, es va potenciar l'educació secundària i superior femenina, van sorgir centres privats i es va fundar l'Ateneu de Senyores, a càrrec de la coneguda escriptora Faustina Sáez de Melgar, que opinava: “La missió de l'Ateneu serà instruir a la dona per a que pugui guiar-se per si sola sense necessitat d'auxili, deixant de ser per a l'home una carga pesada”.⁴⁴

Fernando de Castro i altres membres dels cercles Krausistes van promoure les “Conferències dominicals per a l'educació de la dona”, en les que van participar les personalitats polítiques més destacades del moment. L'objectiu de les conferències seria el de crear un clima d'opinió propici a l'educació de les dones i dissenyar el marc educatiu que havia de basar-se en oferir a les dones coneixements.

⁴² CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982. Pàg. 99.

⁴³ CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982. Pàg. 100.

JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género.* Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 113.

⁴⁴ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género.* Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 162.

La idea, amb la qual tots els conferenciants van coincidir, va ser la de que “la dona té igual dret e idèntic deure que l’home a instruir-se per a que li sigui possible realitzar la missió que com a individu se li ha assignat i ho faci amb les majors garanties d’èxit”.⁴⁵

També, el rector de la Universitat de Madrid, Fernando de Castro va crear, l’any 1869, l’Escola d’Institutius i, l’octubre de 1870, l’Associació per a l’Ensenyança de la Dona, destinada a ser un centre coordinador e impulsor de totes aquelles activitats destinades a contribuir a fomentar l’educació e instrucció de la dona, en totes les esferes i condicions de la vida social.⁴⁶

L’arribada al poder del liberal Sagasta, l’any 1881, va dur a la cartera del ministeri de Foment a Josep Lluís Albareda, un home que va apostar per la qüestió de la reforma educativa, tan masculina com femenina. Des de llavors, van tenir lloc dos congressos pedagògics, com el Congrés Nacional Pedagògic celebrat a Madrid el maig de 1882, on es va denunciar la situació de l’educació femenina i es va afirmar que el pilar fonamental, que justifica la instrucció de la dona, és el seu lloc en la família. El to del congrés en general estava marcat per la ideologia de la dona com a *àngel de la llar* i per les tesis d’un dels ponents Agustín Ruiz Yanguas.⁴⁷

Mentre el Congrés Pedagògic Hispano-Portugués-Americà de 1892 va marcar un gran avanç, la seva fita fou aconseguir l’igualtat educativa i professional entre els sexes. S’hi van sentir veus progressistes com Emilia Pardo Bazán, Concepción Arenal, Encarnación Rigada, María Goyri, Rafael de Labra que van apostar per ampliar l’ensenyança de la dona.

Al finalitzar el segle, per a la majoria de les espanyoles no va ser possible rebre una educació adequada. L’analfabetisme femení era del 71’4%, xifra que era molt alta en comparació al 55’7% dels homes. Les perspectives d’un futur diferent i millor per a l’educació de la dona van arribar a l’inici del segle XX.

⁴⁵ CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982. Pàg. 118.

⁴⁶ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género.* Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 176.

⁴⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género.* Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 190.

Agustín Ruiz Yanguas: No em cansaré de treballar per a que el nostre anheli constant, el nostre ideal preferent sigui el d’educar a la nena, formar a la dona, perquè si formem la nena i eduquem la dona, la societat sencera estarà ja educada i transformada.

3.1. La dona i la cultura

Cecilia Böhl de Faber, Getrudris Gómez de Avellaneda, Carolina Coronado, Rosalía de Castro, Concepción Arenal, Josepa Massanes o Angela Grassi son destacades literates o poetesses del s.XIX. Van trobar dificultats polítiques, socials i econòmiques per accedir a la cultura i a la representació de la societat, més enllà de l'esfera privada en la que s'emmarca a la dona al llarg del segle XIX.

Entre elles, podem trobar unes característiques comunes: la majoria d'elles pertanyen a l'aristocràcia o a l'alta burgesia, posseeixen residència a l'estranger, tenen coneixement d'idiomes, no obstant, mostren una manca d'educació bàsica. ⁽⁴⁸⁾

També, podem establir característiques comunes respecte l'obra de les escriptores del segle que treballem: la consciència del destí dolorós de les dones, el sofriment, l'amor no correspost, les seves dificultats per accedir a l'activitat intel·lectual, la subordinació a l'home i el futur incert. Tot i que es lamenten d'aquesta situació no criden a la reacció femenina per superar les traves socials que troba la dona per accedir a la cultura i l'educació, ja que la majoria d'escriptores consolidaran mitjançant els seus escrits el model de dona *d'àngel de la llar*.

Només algunes persones individuals, juntament amb algunes publicacions dirigides al públic femení, constitueixen una tímida reacció de les dones per a millorar la seva situació de subordinació respecte l'home. Entre aquestes publicacions destaquen: *El Correo de las Damas*, *el Periódico de las Damas*, *la Moda*, *l'Àlbum del Bello Secso*, *El Tocador*, *La Gaceta de las mujeres* i una publicació que destacarà pel caràcter revolucionari de les seves propostes, *El Nuevo Pensil de Iberia*.

Després de la Revolució de La Gloriosa, apareixen un número important de dones que destaquen en el panorama cultural i literari de l'època, dones que es van implicar en els successos polítics i socials de després de la revolució. Aquestes dones, també, son en la immensa majoria de l'alta burgesia i de l'aristocràcia, viatgen i coneixen altres llengües i cultures, tot i que tampoc tenen gaires estudis.

⁴⁸ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 434.

El cert es que els seus biògrafs coincideixen en assignar tots els trets de l'heroïna romàntica: mort jove de les persones estimades, malalties, fallides econòmiques, amors desgraciats... Respecte a la seva vida amorosa és destacable que la majoria d'elles es casen joves, encara que el matrimoni no sempre és font de felicitat i, en molts casos, les més apassionades arribaran a enamorar-se i a casar-se varies vegades, però el seu destí comú és el d'una vellesa solitària i melancòlica.

Predomina entre elles les casades, però també és molt freqüent que degut a matrimonis desgraciats es separen i es veuen obligades a afrontar la seva manutenció i la del seus fills. Cultiven tots els gèneres literaris: la poesia, la novel·la, el teatre, la història, les memòries o la crítica social, i totes es van haver d'enfrontar a un món que encara no comprenia que les dones tinguessin una professió diferent de la de dona de casa.⁴⁹

Les escriptores més destacades son Rosario de Acuña y Villanueva, Catalina Albert i Paradis, Teresa Mañe, Dolors Monçerdà, Faustina Sáez de Melgar, Sofia Pérez Casanova, Pilar de Sinués, Emilia Pardo Bazán, Carmen de Burgos, entre d'altres. Algunes d'elles col·laboren en les publicacions dirigides al públic femení. La ploma d'aquestes escriptores es constitueix en l'expressió de les diferents postures existents en l'època sobre la dona.

Revistes com *La madre de Familia, Flores y Perlas*, juntament amb una llarga sèrie de revistes de moda i llar d'obligada menció: *El Salón de la Moda, La Última Moda, La Mujer de su casa, La Moda Práctica, El Hogar y la Moda, La Moda Femenina*, son les més destacades després de 1868.

4. Quina consciència tenen les dones del segle XIX de la seva condició?

4.1. La consciència feminista

La ideologia de gènere, que es va anar elaborant i refinant, al voltant de la dona decimonònica, va articular un ser subordinat al home, que s'havia de dedicar exclusivament a ser filla, esposa i mare exemplar dins de la llar, l'àmbit designat per a les seva existència. No obstant, aquest ideal femení va ser atacat per escriptores, poetes romàntiques, educadores krausistes, mestres i altres polítics que van emprendre la labor d'atacar la ideologia de la domesticitat. "L'error fonamental que vicia el criteri comú respecte de la criatura del sexe femení, és el de atribuir-li un destí de mera relació; de no considerar-la en si, ni per si, sinó per als altres",⁵⁰ afirma la reconeguda teòrica feminista Emilia Pardo Bazán a *Una opinió sobre la dona* l'any 1892.

Les dues feministes més rellevants de l'època, Concepció Arenal i Emilia Pardo Bazán, son les que es manifesten amb més força, claredat i profunditat. En els seus assajos,

⁴⁹ GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997. Pàg. 472.

⁵⁰ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 500.

manifesten un clar compromís amb el projecte feminista de canviar la posició asimètrica de la dona en la formació social i en el discurs de la diferenciació sexual.

Segons la Doctora Alda Blanco, no es pot suggerir que existeixi un moviment feminista o social en l'Espanya de la segona meitat del XIX, el que si creu que podem trobar és la presència del que la historiadora Gerda Lerner ha anomenat una consciència feminista.

Aquesta consciència feminista consisteix en primer lloc, el coneixement per part de les dones de que pertanyen a un grup subordinat i que, com a membres d'aquest grup, han sofert danys. En segon lloc, el reconeixement de que la seva condició de subordinació no és natural sinó que ha sigut determinat per la societat. En tercer lloc, el desenvolupament d'un sentit de germanor. En quart lloc, la definició autònoma per les dones mateixes dels seus objectius i de les estratègies per canviar la seva condició. I finalment, el desenvolupament d'una visió alternativa del futur.⁵¹

Concepción Sáiz, en un article titulat "El feminisme a Espanya", publicat a la revista La Escuela Moderna l'any 1897, afirma que:

"La qüestió del feminisme, tan agitada teòricament en els pobles europeus que no tenen, com el nostre, l'hàbit de caminar sempre a remolc, comença, amb timidesa, a Espanya.(...) El que en el nostre país, i potser en altres, perjudica notablement aquesta causa, és l'actitud de la massa general femenina. Les dones, gaudeixen de la vida amable de família, es declaren partidàries del ordre tradicional i miren, com pobres il·luses les que defensen els nous ideals".⁵²

El moviment feminista es va anar articulant a les dues bandes de l'Atlàntic, sobretot entre la burgesia i classes mitjanes d'Anglaterra i els Estats Units. Mentre que a Espanya no es va donar al llarg del segle XIX les presència del que la doctora Alda Blanco defineix com "les pràctiques socials del feminisme". Segons Blanco, "aquest fet dona peu a la queixa generalitzada entre les feministes de finals de segle de que no existia moviment feminista a Espanya".⁵³ Al llarg del XIX, trobem l'absència d'una presència espanyola en congressos internacionals feministes, espais molt importants i necessaris per al intercanvi d'idees i la coordinació de campanyes reivindicatives.

⁵¹ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 447-448.

⁵² JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 515-517.

⁵³ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 451.

També, mentre que en altres països el sufragi femení va ser una de les principals reivindicacions feministes, a Espanya no ho va ser. ⁽⁵⁴⁾

La ideologia de la domesticitat estava fonamentada en una noció de diferència, en un discurs que articulava a la dona com a essencialment diferent a l'home, mentre que el feminisme busca la igualtat de la dona en nom del progrés. Així ho planteja Concepció Arenal: "A mesura que l'home es civilitza, es fa millor, millora la condició de la dona; (...) Això és necessari; no pot progressar deixant a la dona estacionària". ⁵⁵

Les teòriques decimonòniques reclamen l'emancipació del sexe femení, totes postulen que perseguir la llibertat és la raó de ser de la seva assagística, i que aquesta només s'aconseguirà a través de la concessió dels drets civils, del ple accés a l'educació, el poder desenvolupar professions i oficis prohibits a la dona, administrar els seus béns, tenir personalitat jurídica pròpia, parlar en públic, estar representades en tots els òrgans de decisió comunitaris, entre d'altres reclamacions per aconseguir l'igualtat entre l'home i la dona.

4.2. *Les feministes destacades del segle XIX*

En primer lloc, destacarem Emilia Pardo Bazán, nascuda el 16 de setembre de 1851 a la Corunya. Fou filla única de José Pardo Bazán i Mosquera i de Amalia de la Rúa Figueroa i Somoza. Pardo Bazán va néixer en una família acomodada i va tenir un infància privilegiada. L'any 1868, any de la Revolució de la Gloriosa que acabaria amb el regnat d'Isabel II, es va casar amb Josep Quiroga, estudiant de dret de bona família. L'any 1869, el seu pare va ser elegit diputat per les Corts Constituents i la família va començar a passar els hiverns a la Cort i els estius a Galícia. Tot i que, dos anys més tard, va marxar amb la seva família a França per apartar-se de la situació política espanyola. Van viatjar per Anglaterra, Itàlia, Alemanya, entre d'altres països on Pardo Bazán va despertar una passió pels idiomes i la cultura dels diferents països.

⁵⁴ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 456.

La temàtica de l'assaig feminista en general tendeix a versar sobre quatre grans temes: la refutació de la ideologia dominant de gènere en els seus múltiples aspectes, la inferioritat de la dona, la llar com a l'únic espai apropiat per a la seva existència i la condició de la dona a Espanya. A finals de segle i, davant del creixement del feminisme internacional, teòriques i tratadistes, comencen a incorporar a la seva assagística un cinquè tema: la meditació sobre l'absència d'un feminisme autòcton.

⁵⁵ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 477.

L'any 1876, va néixer el seu primer fill, el Jaume, el 1878, la Blanca i el 1881, la Carme. Pardo Bazán es va cuidar ella mateixa d'amamantar i cuidar els seus fills, ja que no va voler donar els fills a una nodrissa tal i com era habitual entre les classes altes de l'època. No obstant, no va permetre que la maternitat li impedís de seguir cultivant els seus interessos intel·lectuals.

Emilia Pardo Bazán és considerada com una de les impulsores del naturalisme a Espanya. Així defineix, el naturalisme de Pardo Bazán, la professora Geraldine Scanlon en el llibre *Mujeres para la Historia. Figuras destacadas del primer feminismo*.⁽⁵⁶⁾

Pardo Bazán creu que el mitjà per a elevar la posició de la dona és a través de l'educació, per a poder contribuir al desenvolupament i progrés del país. Amb perspicàcia e ironia lluita contra les idees ortodoxes del moment: l'exclusió de la dona dels drets polítics, socials i intel·lectuals, la seva subordinació al home i la seva restricció a un paper purament domèstic i reproductiu, les teories sobre la sexualitat femenina, la doble moral, entre d'altres. Tot i això, el que més la desil·lusionava en les últimes dècades de la seva vida va ser la falta d'interès de la societat espanyola en la causa feminista.

El seu reconeixement oficial, però, no vindria fins a principis del segle XX. L'any 1906, va ser nomenada presidenta de la Secció Literària del Ateneu de Madrid. L'any 1908, Alfonso XIII li va atorgar el títol de Contesa Pardo Bazán, en reconeixement a la seva importància en el món literari. El 1910, fou nomenada Consellera d'Instrucció Pública. El 1916, va rebre un homenatge de la seva ciutat natal, La Corunya, inaugurant un moment amb el seu nom. El mateix any, va ser nomenada Catedràtica de Llengües i Literatures Neolatines per la Universitat Central de Madrid, d'aquesta manera es va convertir en la primera dona catedràtica d'Espanya.

L'altre feminista destacada del segle XIX és Concepció Arenal, "pionera dels estudis teòrics i sociològics sobre la dona i amb ella s'obra la polèmica feminista a Espanya.

⁵⁶ CAPEL, R; *Mujeres para la historia. Figuras destacadas del primer feminismo* Madrid: Abada Editores S.L. 2004 Pàg. 134.

Al principi de la seva carrera de novel·lista, Pardo Bazán va trobar en el naturalisme, amb el seu èmfasis en la observació i fidel reproducció de la realitat, un instrument ideal per a la desmitificació de les imatges de la dona admeses com a normals en la cultura i pensament de la seva època. A ella li atreia precisament el que als adversaris els indignava: la suposada despoetització de la dona.

Arenal proveeix al feminisme espanyol infinitat d'arguments que en gran mesura rebaten les principals tesis del ideari de la domesticitat".⁵⁷

Concepció Arenal va néixer a Ferrol (Galícia) l'any 1820. El seu pare era un militar liberal que la va deixar òrfena als vuit anys. La seva mare, Maria Concepció de Ponte era descendent d'una família noble. Juntament amb la seva mare i germana, l'any 1834, es traslladen a Madrid. L'any 1842, Concepció Arenal es vesteix d'home, per anar d'oient a la Facultat de Dret de la Universitat Central de Madrid, ja que l'educació universitària era prohibida a les dones.

Concepción Arenal, a la seva obra *La dona del provenir* (1869), es va manifestar en contra de la dependència i la ignorància de les dones. No obstant, en aquest primer llibre es manté encara dins dels esquemes de la domesticitat, ja que sustenta que l'àmbit idoni per a la dona és la llar. Anys més tard, publica *La dona de casa seva* (1883) i desmenteix la seva prèvia postulació identificant-la com a un "ideal erroni". L'àngel de casa ja no pot ser la dona del provenir com abans ella mateixa havia suggerit.

L'any 1863, es converteix en la primera dona que rep el títol de Visitadora de Presons de Dones. L'any 1868, es nomenada Inspectora de Cases de Correcció de dones. Entre 1871-1892, fou nomenada secretaria General de la Creu Roja. Entre 1871 i 1885 col·labora amb la revista *La Veu de la Caritat*, on escriu sobre les misèries del món. L'any 1872, funda la Constructora Benèfica dedicada a la construcció de cases barates per a obrers. Va morir, l'any 1893, a Vigo on va ser enterrada, després de patir tres anys de malaltia crònica. El seu enterrament va ser molt popular.

"El pensament feminista decimonònic de la mà de Concepció Arenal, vol transformar la dependència de la dona en independència, convertint la dona de casa seva en una dona forta. (...) Per a Pardo Bazán les cadenes de l'esclavitud femenina es trencaran quan la dona deixi de pensar-se en relació al home i a la família, reneixi com un ser autònom i adquireixi independència econòmica".⁵⁸

⁵⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 458-459.

⁵⁸ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 466.

5. Conclusió

Des de l'il·lustració, el model de dona que va predominar al llarg del segle XIX va ser definit com *l'àngel de la llar*, una dona que tenia com a principal missió el matrimoni, la maternitat i la domesticitat. Un ideal de dona, com a perfecte esposa i mare, nascut de la mà de la nova cultura liberal, que establí que la dona de la classe mitja, era la única que vivia d'acord amb el seu destí.

Al llarg del segle XIX, la dona va viure subordinada al home en molts àmbits de la vida, però va néixer una nova corrent "la diferenciació dels sexes" que va considerar a la dona com un ésser diferent i complementari de l'home, però no inferior.

Una dona que la seva participació havia de ser dins de la llar, en l'esfera privada, domèstica, familiar i emotiva, mentre que l'home podia viure també en l'esfera pública i encarregar-se dels assumptes de la nació. Cuidar i obeir al seu marit, criar i educar als fills es presenta com l'únic destí de la dona, on havia de trobar el sentit a la seva vida.

A conseqüència de la rígida divisió de les esferes, es considera que la dona està incapacitada per al món laboral i que és inferior al varó per a realitzar treballs fora de casa. Es considera la dona treballadora com un ésser antinatural, ja que s'allunya de la seva missió *d'àngel de la llar*. A més a més, la dona del segle XIX pateix una desigualtat salarial i una escassa valoració social del seu treball.

També, en l'àmbit educatiu, trobem una dona empresonada en l'esfera privada, ja que l'educació femenina va ser en consonància amb els seus destins: el matrimoni, la domesticitat i la maternitat. Tot i que van ser molt poques les nenes que van tenir el privilegi de rebre una educació elemental, aquesta es va caracteritzar per la seva deficiència i precarietat. En la cultura, la dona de l'Espanya decimonònica es va trobar amb dificultats per accedir a la representació de la societat, més enllà de l'esfera privada en la que estava recluta.

En el segle XIX assistim al naixement d'una consciència feminista, que pretén canviar la posició asimètrica de la dona en la formació social i en el discurs de la diferenciació sexual. Destaquem Emilia Pardo Bazán i Concepció Arenal com a principals teòriques feministes. Tot i això, en l'Espanya del segle XIX no va existir un moviment feminista articulats.

II. TRAJECTÒRIA SOBRE L'OPINIÓ I LA IMATGE DE LES DONES A TRAVÉS DE LA PUBLICÍSTICA

En aquest capítol, analitzarem la trajectòria de l'opinió sobre la dona i la imatge que es crea entorn al sexe femení al llarg de les dècades de 1830-1860, coincidents, en el temps, amb el regnat d'Isabel II. Per això, hem analitzat els Fullets Bonsoms, una important col·lecció de texts legislatius, administratius, jurídics, informatius i literaris recopilats a la Biblioteca de Catalunya.

1. Crònica de successos sobre la dona a través dels Fullets Bonsoms

En aquest cas, l'anàlisi del discurs dels textos literaris, en prosa o en vers, i les cançons han estat el veritable objectiu de la nostra recerca. Alguns d'aquests fullets resultaven ser autèntiques cròniques de successos, a través de les quals es pretenia donar una imatge políticament correcta de les dones, i, alhora, transmetre i crear opinió sobre elles. Així ho constatem en els següents casos:

1.1. Cançó al desgraciat suïcidi d'Adelaida.

Aquesta cançó narra el suïcidi d'Adelaida, una jove enamorada que és víctima de les infidelitats del seu amant. Ella es mostra com una dona fidel i constant al seu estimat, mentre que ell es comporta com un tirà inhumà. Finalment, la desesperació condueix a la jove al suïcidi.

L'objectiu d'aquest fullet és remarcar l'autoritat dels homes per sobre de les dones. Adelaida, com les dones del segle XIX, és considerada com a un ésser inferior per la seva condició de dona. Es considera que les dones són fàcilment enganyades i que necessiten a l'home per trobar l'orientació a la seva vida, perquè els hi marqui el rumb, ja que per si soles no poden, i a conseqüència, poden tenir la mateixa sort que la jove Adelaida.

Canción al desgraciado suicidio de Adelaida

Joven de 19 años de edad por verse engañada y despreciada de su amante.

*Acaeció el viernes 14 de abril de 1832 en el mar de Barcelona.*⁵⁹

⁵⁹ BC, Full. Bon., núm. 1973, *Canción al desgraciado suicidio de Adelaida*. Barcelona, any 1832.

*Miserable o víctima infausta
del engaño de un perfido amante!
infeliz! que el ser fiel y constante
te condujo a desesperación:
Amor fiero perverso y tirano,
a que arrastras los pechos mortales!
Si, Adelaida, por calmar tus males
fabricaste tu atroz perdición.*

*Insensato el autor de tu rutina
Escuchó el dolorido lamento,
con que humilde pedias sustento
para huir su presencia cruel:
Cielos Santos! tan justa demanda
con desprecio miró el inhumano:
¿este pago merece tirano
la humildad de Adelaida tan fiel.*

1.2. Violència de gènere.

Observem en aquest Fullet un fet del que avui anomenem “violència de gènere”. La tràgica mort a punyalades d’una jove, Francisca Galéns Alzina, en mans d’un jove malvat. Es deixa entreveure que la causa que condueix al jove a cometre l’assassinat són les normes de conducta social de l’època, per les quals les dones havien de preservar la seva virginitat fins al matrimoni. La jove víctima havia estat educada pels seus pares en les virtuts, per aquest motiu, no va voler mantenir relacions prematrimonials amb el seu xicot i aquest la va matar.

Noche horrorosa de dolor y amargura para una familia honrada de la Ciudad de Mahon! Un joven ¡malvado! de edad de 20 años, hijo de un honrado artesano, ¡asesinó dentro de su propia casa!... con cinco puñaladas a una inocente hija del Patriota Don Juan Galéns, comerciante: llamada Francisca Galéns y Alzina de edad de 14 años. Esta desgraciada martir, después de haber correspondido a los amores de aquel cuanto era conforme con la virtud, modestia i obediencia a sus padres, de que fue modelo: el ingrato con su alevosa mano le quitó la vida tan atrozmente.

*A Doña Francisca Galéns de edad de 14 años, asesinada en la noche del 9 de abril por su mismo amante. Víctima infeliz.*⁶⁰

1.3. Dona enterrada viva.

En aquest romanç, es descriu la mort d’una jove per culpa d’una negligència mèdica. La jove estava malalta i va deixar de donar senyals de vida, per aquest motiu el metge va creure que estava morta i la van enterrar. Dies després van trobar la seva tomba regirada: la tapa del sarcòfag estava desclavada i tenia una cama fora.

Observem en aquest Fullet la morbositat dels homes cap a les dones, ja que no es limita a narrar el fet que va patir la jove de Girona sinó que hi aporta reflexions com per exemple: “*Figuremosnos Senyores, tan solo por un instante que a uno de nosotros*

⁶⁰ BC, Full. Bon., núm.9.(46.72) Var.3 nº5 , *Noche horrorosa de dolor y amargura para una familia honrada de la Ciudad de Mahon*. Mahon, any 1836.

mismos le está pasando aquel trance". L'home va trobar curiositat en imaginar-se a la dona, indefensa, enterrada viva.

Romance nuevo.

*En el que se da cuenta del lastimoso y horrendo lance acaecido en la ciudad de Gerona con una joven de veinte y cinco años que llevaron a enterrar sin estar muerta todavía. Repreénde el poco cuidado que en varios puntos de Espanya se tiene con los cadáveres dándoles sepultura sin la correspondiente certidumbre de que efectivamente lo son, y no es accidental aquel citado; y se pinta la terrible y desesperada angustia, en que se deben encontrarse aquellas personas, a quienes llegue a sucederles una desgracia semejante a la que sucedió a la joven de Gerona, según se refiere en uno de los diarios de Barcelona del corriente año.*⁶¹

*Pero como no respeta
sexos ni edades el mal,
la acometió una dolencia
que el Doctor creyó mortal.*

*Nada comparar puede
con la desesperación
en que estará la pobre
en aquella situación.*

*Llegó un terrible accidente
que la dejó tan postrada,
que no dio señal de vida,
yerta quedando helada.*

*Y a cuantos no habrá pasado
tal vez un desastre igual,
pero la tierra los cubre,
y el secreto es inmortal.*

*No se pasó a averiguar
por persona habil y esperta
si en efecto habia espirada
la que tenian por muerta.*

*La tapa del ataud
encontraron desclavada
por las fuerzas rigurosas
que debió hacer la enterrada.*

*Figuremosnos Señores
tan solo por un instante
que a uno de nosotros mismos
le está pasando aquel trance.*

*Una pierna del cadáver
estaba sacada fuera,
y la otra y entrambos brazos,
en actitud lastimera.*

1.4. Filla infeliç pels capricis del seu pare

Aquest Fullet denuncia la infelicitat de la jove Adelaida, una filla que va ser obligada pel seu pare a convertir-se en monja, en contra de la seva voluntat. Per aquest motiu, vesteix l'hàbit amb pena i dolor per la resta de la seva vida i demana que els pares deixin a les seves filles exercir la seva vocació, en cas contrari, Déu els hi passarà comptes.

⁶¹ BC, Full. Bon., núm. 1987, *Romance nuevo*, Gerona. any 1842 .

Observem en aquest Fullet el paternalisme imperant al llarg de l'època que treballem. La jerarquia del segle XIX està basada en el predomini del home, en aquest cas, l'obediència indiscutible d'una filla que viurà infeliç durant tota la seva vida per complir amb els dissenys del seu pare.

Tristes exclamaciones de la infeliz Adelaida.

*Víctima de los caprichos de un padre, que la hizo ser monja, sin haber tenido la menor gana de serlo. Y aviso que se da a los Padres para que no violenten la vocación de sus hijas.*⁶²

*Desde chiquitita
Que aquí me encerraron
Quisieron mis padres
Me instruyera yo,
Pensando que siempre
Yo niña sería:
Mas mi edad crecía,
Mi pena y dolor.*

Coro:

Casadita si:

Pero Monja No.

Mal haya mi padre

Que no me casó.

*Ay! No conocia,
Cuan mal vivir era,
Vivir sojuzgada
Nuestra vocacion.
Ah! Padres, que cuenta
Dios pedirá un día
A los que a sus hijas
Hacen coacción! Coro*

1.5. Cançó d'un trobador

Aquest Fullet és la cançó d'un Trobador a una dama amant i bella de la que s'enamora i li declara el seu amor. La dama li contesta compassiva i correspon al Trobador. Observem com la dona és elogiada per la seva gran bellesa i sobretot la pròpia dona li vol destacar que, a més de la seva bellesa, li serà sempre fidel com a amant i que no ho dubti mai.⁶³

*Yo trovador, yo pobre sin fortuna,
osé mirar las gracias de tu tez...
¡ah! yo te vi más vella que la luna,
yo te adoré; perdona mi altivez.
Sin otro bien que su laud inerte,
¿que es para ti tan misero amador?
piedad por Dios....no quiero merecerte,
quiero a tus pies agonizar de amor.*

Segunda parte: Contesta la dama compasiva.

*Cese el llorar amante de amargura,
cese el gemir, querido Trovador:
tu amante fiel se rinde a tu ternura,
y lauros mil coronarán tu amor:*

*Compensaran los gozes y las glorias
todo el rigor de un anterior desorden:
y envidiarán los siglos las historias,
al Trovador, y a su querido bien.*

⁶² BC, Full. Bon., núm. 1989, *Tristes exclamaciones de la infeliz Adelaida*. Barcelona, any 1844.

⁶³ BC, Full. Bon., núm. 1999, *Canción del trovador*. Manresa, any 1845.

1.6. Carnestoltes i la dona

Aquest Testament del Carnaval fa referència a dones de diferents condicions i situacions. En primer lloc, les noies que cerquen als homes. En segon lloc, les casades que enganyen als marits. En tercer lloc, a les filles que desobeeixen als pares. En quart lloc, les criades que “porten recadets” als seus amos. En cinquè lloc, les mestresses que acomiaden a les criades pels “recadets” realitzats.

Observem en el text una clara misogínia contra les dones del segle XIX. L'autor del Testament del Carnestoltes descriu tant a les joves solteres com a les casades, tant a les criades com a les mestresses, com a dones perverses. Dones que provoquen als homes i enganyen als seus marits, filles desobedients, criades interessades i ambiciosos, que es dediquen a la prostitució, i mestresses malcarades. La culpable de totes i cadascuna de les situacions descrites per l'autor és la dona.⁶⁴

Testament del Carnestoltes.

Com á Hereu de confiança

Que'l Carnaval me ha dexad

Vaig á fervos á saber

Tot lo que'll m'ha encarregad.

Ytem dexa a varias noyas

Que portaban al ballar

Las cotillas massa estretas,

Que las pugan axamplar.

Ytem dexa á las casadas

El saber teni engañats

Als marits, porque no entenguin

Que altres son els estimats.

Ytem dexa 'ls fills y fillas

La trassa y habilitat,

De sabé enbohá als seus pares

Per fe'l que 'ls passi pel cap.

Ytem dexa á las criadas

La finesa y caritat

De portar certs recadets

Contra 'ls amos de amagat.

Ytem dexa á las mestresa:

Las criadas compensar

Dantlos una cossa al cul

Per serveys molt reservads.

1.7. Pecadors obstinats

El fullet explica el càstig de Déu que va rebre una dona per haver blasfemat. La dona es va convertir en un horrible monstre. El Papa intervé i la dona-monstre mostra dolor i arrapentiment per haver pecat. La dona pecadora demana a Déu que perdoni la seva blasfèmia i és perdonada.

⁶⁴ BC, Full. Bon., núm. 2053, *Testament del Carnestoltes*, any .1845.

Observem que segons els Fullets Bonsoms els pecadors sempre són les dones. Degut a la creença del segle XIX de la superioritat de l'home respecte la dona, la dona és pecadora mentre que l'home no ho és.

*Verdadera Relación que manifiesta la ira de Dios, enfurecida por la blasfemia proponiendo las calamidades que de su origen nace, el castigo que Dios transfiguró a una mujer.*⁶⁵

*Acabo de pronunciar
esta mujer que os refiero
una tan sola palabra
dentro de su casa mismo,
cuando el Cielo hoyo su voz
o que caso tan tremendo
que se transformó al instante
en un monstruo muy horrendo.*

*Y al punto le apareció
para su acompañamiento
el autor de la blasfemia
que horror, espanto y que miedo,
causaría de mirar
esta visión del infierno,
más el angel de la guarda
de esta muger no queriendo.*

*Acompañado de muchos
a ver el caso salieron
y cuando el Papa llegó
y hacerca con mucho miedo
le dice si eres persona
mando que me digas luego
que quieres o que me pides
vuestra absolución espero.*

*El que escita penitencia
Dolor y arrepentimiento
Los que hayamos blafemado
Del nombre de Dios lloremos,
Pidiendo misericordia
Y a la Reina de los Cielos
Que es madre de pecadores
Humildes le supliquemos.
Que interceda por nosotros
Con su grande valimiento
Paraque Dios nos perdone
Nuestros cimenes y hierros.*

1.8. Profecia de Sant Vicenç Ferrer

Aquest Fullet explica que una dona, la Contesa de Oropesa, ha aconseguit quedar-se embarassada després de catorze anys de matrimoni sense fills. Ho ha aconseguit gràcies a la recepta de Sant Vicente Ferrer que consisteix en: no pecar, entregar-se al seu marit i resar.

⁶⁵ BC, Full. Bon., núm. 1998, *Verdadera relación que manifiesta la ira de Dios*. Lleida, any.1845.

Observem en aquest Fullet que, com hem dit anteriorment, es considera a la dona com a pecadora i en aquest cas per aquest motiu no pot tenir fills. La maternitat era el destí de les dones del segle XIX, ja que el model de dona com a *àngel de la llar* es dedicava exclusivament a cuidar dels seus i de la seva llar, per aquest motiu, era molt important que la dona pogués procrear i tenir successió.

*Acompañada de una Santa y devota receta compuesta por el mismo Santo, para que las mugeres esteriles obtengan fruto de bendicion.*⁶⁶

Viviendo S.Vicente Ferrer hizo milagros innumerables en mugeres estériles, difunto ha hecho mucho más, y el último que este año pasado hizo en la Escelentísima Señora Condesa de Oropesa, es manifiesto en toda España, pues habiendo estado casada mas de catorce años y como perdidas las esperanzas de tener sagesion, valiéndose de la intercesion de S.Vicente, y rezando lo que el glorioso Santo manda en esta receta, tiene hoy fruto bellissimo de bendicion.

Dejó dispuesto pues el Santo glorioso, para que le tengan las que son estériles, lo siguiente: Que vivan bien, y procuren no pecar, y que no nieguen el débito á sus maridos, que se ofrezcan á Dios por la mañana, rezando el credo, y por la tarde el Rosario de María Santísima todos los dias; y que lean las que supieran leer el Salmo 127, que es: Beati omnes qui tinent Dominum; y las que no supieren leer, hagan que se lo lean, y lo oigan con atencion, que alli ofrece el Santo Rey David, que serán fecundas como vides las mugeres; tendrás hijos como renuevos de olivos, y verán con paz y abundancia á los hijos de sus hijos.

1.9. Les dones a l'infern

Les dones solteres demanen a Luzbel que les admeti al infern, ja que els homes les han avorrit. Les dones afirmen haver passat anys esperant el compromís matrimonial dels homes, però que aquests mai l'han adquirit i les han abandonat després d'uns anys de relació. A continuació, Luzbel respon que no les vol al infern, ja que son geloses i complicades i per aquest motiu ningú les vol com a esposes. Les dones, enfadades responen, que si a l'infern hi ha gent és gràcies a les dones.

Les dones del segle XIX vivien des del seu naixement orientades cap al matrimoni, per aquest motiu al llarg de tot el segle les dones solteres no son ben vistes. "Que la dona soltera no ha de ser mirada malament; que educada pot omplir una alta missió social; que quan l'omple, és tan respectable com la mare", afirma Concepció Arenal en el seu llibre "La dona del provenir".⁶⁷ També, s'afirma que la dona havia de tenir unes virtuts

⁶⁶ BC, Full. Bon., núm.1972, *Profecia de San Vicente Ferrer*. Barcelona, any 1855.

⁶⁷ JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998. Pàg. 482

que havia de preservar fins al matrimoni, però l'home l'enganyava amb falses promeses de casament i després l'abandonava.

*Piden a Luzbel que las admita por verse aborrecidas.*⁶⁸

*En vuestro estado infernal,
á miles comparecemos
para que de vos logremos,
consuelo de nuestro mal:
nuestro estado fatal
es de no encontrar marido:
el hombre nos ha aborrecido
por ser la mujer odiada;
apenas sale casada,
si es fea queda en olvido.*

*Perdemos la juventud,
en creer á todo hombre
y nosotras nos asombre,
de no tener, ellos virtud:
con la mas esclavitud
vamos pasando los años,
los hombres son tan estraños,
en cortejar á la mujer,
sin poderlos comprender,
cuando nos dan desengaños.*

Luzbel: desecha las mugeres del infierno.

*No os quiero admitir,
por ser tan revolosas
y de jenio tan celosas,
que nadie os puede sufrir.
¿Yo? Quereros recibir...
en mis estados infernales
no, que sois tan fatales,
que no teneis compasion,
y por vuestra confusion
causais terribles males.*

Contestacion de las mugeres á luzbel

*Tambien somos aborrecidas
de vos infame Luzbel!!!
sois el mas vil el mas cruel
que habemos conocido,
este es el villano despido
que tenemos de merecer!
para vos, hacernos concocer
¿vuestro caracter valiente?
si de cuerno, teneis gente,
lo debeis à la muger!!!*

2. Perfils de dona a través dels Fullets Bonsoms

El segon objectiu de la nostra recerca ha estat el de palesar quins perfils es difonien, durant el període estudiat, sobre les pautes de conducta, actuació i valors de les dones. Quines coses podien fer? Quines no? Quins oficis podien desenvolupar? Quines activitats eren reprovades a les dones?

2.1. La dona com a donzella

En aquest Fullet trobem un anunci de les proves que han de superar les donzelles de família noble, que aspirin a participar en la causa pia ordenada pel Exc. Sr. D. Manuel de Amat y de Junyent. Per aquest motiu, la jove aspirant ha de presentar un expedient

⁶⁸ BC, Full. Bon., núm. 1995, *Las Mugerres en el infierno*. Barcelona, any 1858.

amb: la seva partida de baptisme i la dels seus familiars varons, l'escut d'armes de la seva família i informació de testimonis que corroborin que la interessada és de bona vida i costums i que pertany a una família digne.

Observem en el text la jerarquia del segle XIX fonamentada en el domini del sexe masculí per sobre del femení, ja que les joves interessades en la causa pia requereixen l'autorització del home. També, observem la gran importància de la reputació de les famílies al llarg del segle.

*Ilustración para las pruebas que han de hacer las Señoras Doncellas Segundas en las casas o familias de la clase noble de este Principado de Cataluña, que aspiren a la participación de las suertes de la Causa Pia ordenada por el Exc. Sr. D. Manuel de Amat y de Junyent, Teniente General que fue de los Reales Ejércitos y Virey del Perú, lo mismo para monjas que para casadas, con arreglo a lo prevenido por dicho Sr. Fundador y lo declarado por el Tribunal eclesiástico de la Auditoría de Testamentos y Causas pias de este obispado de Barcelona.*⁶⁹

1º Cada señorita aspirante a dicha causa pia deberá instruir un expediente ante la autoridad Real ordinaria, o el tribunal eclesiástico donde está radicada esta causa pia, presentando el correspondiente escrito que acompañe la partida de su bautismo, y la de sus padres y abuelos paternos y maternos en debida forma; un escudo de las armas de su familia comprensivo de los cuatro cuartos; y un índice de estas ocho productas.

2º El escrito de que trata el antecedente artículo, se dirigirá también a recibir sumaria información de testigos sobre el contenido de los siguientes interrogatorios.

1º Si conocen la interesada, y si es de buena vida y costumbres.

2º Si son parientes suyos dentro del cuarto grado.

3º Si saben que es hija legítima y natural y si lo fueron también sus padres y abuelos.

4º Si saben o han oído decir, que sea noble de linage. Digan y declaren de qué linage eran, y las armas que han tenido y tienen.

5º Digan y declaren si saben que es noble de más de cien años por los cuatro cuartos.

6º Si saben o han oído decir, que sea o tenga origen o descendencia, o parte de judíos, moros, sarracenos, mahometanos, ú otra semejante mala raza, ó si sus pasados han sido penitenciados por el Santo Oficio, ó si hay alguna fama de dichas cosas.

7º Si saben que sus padres o abuelos hayan sido infieles al Rey y declarados tales.

2.2. La dona com a mendicaire – prostituta.

Aquest Fulllet especifica les mesures, que posa en marxa l'exèrcit, per a treure dels carrers als mendicaires, prostitutes i gitanos sense domicili i obligar-los a que treballin per al bé de la societat. Defineixen a les prostitutes com les "*mugeres que por su conducta inmoral escandalizan los pueblos*". Per tant, observem com la prostitució de la

⁶⁹ BC, Full. Bon., núm. 7994 i 7994bis, *Ilustración para las pruebas que han de hacer las Señoras Doncellas Segundas*. Barcelona, any 1832.

dona és tractada en aquest fullet com una lacra social que cal evitar, tot i que, com hem vist anteriorment, l'abolicionisme va trobar partidaris en el segle XIX, però com a política de l'Estat no és impulsada fins a la Segona República.

Capitania General del Ejército y Principado de Cataluña. Seguridad Pública.

Medidas que deben ponerse en ejecución, para la reclusión de los mendigos en el Principado.

1ª Todos los pobres mendigos del Principado de ambos sexos y de cualquier edad que sean, deben ser recogidos en el día y hora que se señala por circular de esta fecha.

6ª Las mugeres que por su conducta inmoral escandalizan los pueblos, son consideradas para estos efectos como pobres; serán recogidas.

9ª Los pobres de ambos sexos y de cualquier edad, que despues del término de quince dias de puestas en ejecución estas medidas, se les halle divagando por los caminos ó pueblos, serán tratados como emisarios de los rebeldes, y juzgados como tales.

13ª El resultado que deseo obtener por estas medidas es desterrar de calles y caminos á tanto pordiosero que para cubrir el vicio, holgazanería ó espionaje, toman el pretesto de la mendiguez, y obligarles á que recludos en sus vecindades trabajen en provecho comun y particular.⁷⁰

2.3. La dona com a mare

Observem en aquest Fullet un jove que es fa soldat i s'acomia de la seva mare. La seva mare li diu que faci bondat i que faci el que ella diu si vol ser un bon soldat. La mare del soldat es presenta com una dona bondadosa, dedicada exclusivament al seus fills i a la seva família, ja que la maternitat es presenta com la finalitat de la dona del segle XIX.

Canço de un ques feu Soldat de las Doblas, y lo molt aplaudit que fou de la sua Mare lo allistarse à les banderas Espanyolas.⁷¹

*Men aní a casa la Mare,
á contarli la veritat,
Deu vos quart la meva mare
miréu que som fet soldat.*

*La resposta que ma feta
sobre tot fesne bondat
aixó no afronta el llinatge
ni es ferne cap disvarat.*

*De Cabos Sargentos y Quefes
de tots serás estimat
fes lo quiet diu la teva Mare
si vols ser un bon soldat.*

*Perdoneu la mia Mare
si may vos he agraviat:
o meu fill, Deu te perdonis
de mi ja estas perdonat.*

⁷⁰ BC, Full. Bon., núm. 4845, *Medidas que deben ponerse en ejecución para la reclusión de los mendigos en el Principado*. Barcelona, any 1836.

⁷¹ BC, Full. Bon., núm.2035, *Canço de un ques feu Soldat de las Doblas*. Manresa, any 1842.

2.4. La dona i la guerra

Aquest fullet demostra que les dones poden ajudar als homes a la guerra. Les tasques estaven lògicament dividides entre les que podien realitzar els homes i les que podien emprar les dones. Els homes havien d'ocupar els seus punts, mentre que les dones feien sacs, animaven als que estaven a les armes, portaven el menjar, curaven als ferits i treien als morts.

Relación de lo acaecido en la Ciudad de Solsona durante los doce días que sus beneméritos patriotas/ tuvieron que estar encerrados en el Convento de Madres Monjas de la Enseñanza.⁷²

Tanto los hombres como las mugeres se distinguieron; los primeros ocupando sus puntos y trabajando en la fortificación de los mismos, y demás que era necesario, y los últimos en hacer sacos, llenarlos de tierra, y cuanto se les pedía: recorriendo algunas de ellas los puntos de día y noche, animando á los que estaban sobre las armas, llevándoles la comida, y hasta se dedicaban en curar á los heridos y sacar los muertos, conduciéndolos á la iglesia para enterrarlos. Finalmente, todos dieron pruebas relevantes de su patriotismo.

3. Conclusió

En la recerca dels Fullets Bonsoms hem trobat reflectida la imatge i l'opinió que es vol transmetre de la dona de l'Espanya decimonònica a través de diferents successos reals o ficticis. Aquesta dona que descriuen els autors dels fullets, encaixa totalment amb l'ideal de dona que hem descrit en el primer capítol.

És a dir, el model de dona decimonònica era el de *l'àngel de la llar*, una dona oprimida en l'esfera privada i lligada a la maternitat, la domesticitat i el matrimoni. Una dona que té uns papers determinats i diferents dels de l'home. Ho trobem reflectit en els següents fullets: La cançó d'un trobador, descriu una dona bella i fidel al home. En la profecia de Sant Vicenç Ferrer es descriu a una dona inclinada per naturalesa cap a la maternitat. També, en el fullet de les dones al infern es descriu una dona orientada cap al matrimoni, per aquest motiu, menysprea a les solteres. En el fullet sobre la violència de gènere, observem una dona que ha de viure segons unes normes de conducta social i ha de preservar la seva virginitat fins al matrimoni.

Trobem també reflectida la misogínia contra les dones descrites com a perverses i infidels en el fullet del Carnestoltes o la imatge d'una dona pecadora dels fullets dels pecadors obstinats i la profecia de Sant Vicenç Ferrer.

⁷² BC, Full. Bon., núm. 9670 , *Relación de lo acaecido en la ciudad de Solsona*, Barcelona, any 1837.

La diferenciació dels sexes també es troba reflectida en els fullets, el paternalisme dels homes cap a les dones, com a éssers superiors i més perfectes, va imperar al llarg del segle XIX. Ho podem observar en els següents fullets: La Cançó al desgraciat suïcidi d'Adelaida, en el fullet de la dona enterrada viva i en el fullet de la filla infeliç convertida en monja. En tots els casos es mostra una clara subordinació de la dona respecte l'home i un final tràgic o infeliç per a les dones.

Sobre els perfils de dona que es van difondre en l'Espanya decimonònica, hem constatat la polarització, en aquest cas, cap als dos extrems: o dones – mare / àngel de la llar o dones immorals – prostitutes. Només enmig, s'observa, des de ben aviat, en un fullet de l'any 1832, que les dones podien exercir la “professió” de donzelles si, “a priori”, es comprometien a jurar, davant d'un Tribunal Eclesiàstic, que la seva feina seia per “causa pia”.

III. EL REGNAT D'ISABEL II

1. La reina nena: Iris de pau i llibertat

El 29 de setembre de 1833 va morir Ferran VII. Isabel II va ser proclamada hereva del tron i va esclatar una guerra civil que va durar sis anys. La seva mare, Maria Cristina de Borbó va ser nomenada regent. La guerra civil enfrontava dues idees diferents d'Espanya. Per una banda, la tradicionalista, encapçalada pel tiet d'Isabel II Carles Maria Isidre, que era la forma dominant a Europa amb un referent històric profund, basat en els principis de l'Antic Règim. Per altre banda, la liberal, amb la regent Maria Cristina al capdavant, que encarnaven els principis del Constitucionalisme liberal, que va néixer amb les Corts de Càdis de 1812.

En aquest context, observem com es crea una imatge de la reina nena com a "iris de pau i llibertat" lligada a la nació liberal. Isabel II era una nena de tres anys, que al seu voltant va començar a reunir totes les esperances de canvi i llibertat. La reina nena, es va convertir en un símbol de regeneració de la pàtria. Isabel II es va convertir en la llum dels combatents contra els carlistes. Isabel II va esdevenir el símbol de que una Espanya millor era possible. Així ho explica el professor Jorge Vilches:

Des de 1833 i fins que la guerra va acabar, els liberals i els reformistes van intentar dotar a la reina d'una imatge que proporcionés la doble legitimitat que necessitava: la històrica i la liberal. Era transcendental, que en plena guerra civil, la societat pogués identificar a la reina nena amb la història d'Espanya, la llibertat, el progrés i el benestar. Isabel II, es convertiria, així, en el símbol de l'esperança i en l'ànim dels combatents. Isabel II era la gran esperança d'un país millor.⁷³

Jorge Vilches explica que la legitimitat històrica es va buscar a través de la comparació amb Isabel la Catòlica. Mentre que la legitimitat liberal es va buscar recreant, en la premsa, pintura i literatura de l'època, una imatge d'una Isabel II com a sinònim de la nació espanyola, la pau, la llibertat i el progrés.

El simbolisme de la reina nena, l'equiparació de la Llibertat i Isabel II es va convertir en un instrument polític i bèl·lic. A conseqüència, la reina devia el seu tron als espanyols liberals que lluitaven contra l'absolutisme per instaurar una Monarquia constitucional. En

⁷³ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 17.

els últims anys del regnat d'Isabel se li va retreure que molts espanyols havien mort per haver-la defensat.

L'any 1843, Isabel II va ser declarada major d'edat. Llavors, començà per ella una nova etapa com a reina constitucional, en un moment en el que la jove reina no estava preparada per fer front a la conflictiva situació política que vivia el país ni a la varietat d'interessos dels diferents partits.

En conclusió, les dues imatges que podem observar de la reina durant aquest primer període són: En primer lloc, la imatge d'una reina que representava la llibertat dels espanyols, "l'iris de pau i llibertat". En segon lloc, la d'una reina nena innocent i vulnerable, amb un caràcter feble i fàcilment manipulable. "Maria Cristina va assumir tota la responsabilitat, eximint a Isabel II i reforçant per al futur la imatge d'una reina innocent sotmesa a camarilles".⁷⁴

2. La Vicalvarada: la decadència de la imatge d'Isabel II

A partir de la revolució de 1854, coneguda com La Vicalvarada, Isabel II va deixar de ser el principal símbol de la llibertat. El poble, juntament amb la majoria de partits polítics, van coincidir en atorgar una nova imatge a Isabel II: una reina que estava al poder gràcies al poble, poc interessada per la llibertat.

La revolució de 1854 va variar la imatge de la Reina. L'"iris de pau i llibertat" s'anava difonent; és a dir, es qüestionava la missió regeneradora, pacificadora i liberal de la Reina, tan com la seva identificació amb la nació liberal. La personalitat d'Isabel II permetia un tro corrupte i enemic de la llibertat. La denúncia revolucionària establia l'íntima relació entre la vida privada de la Reina, les seves decisions polítiques i l'enriquiment fraudulent d'alguns.⁷⁵

La reina va recuperar el prestigi l'any 1857 amb el naixement del príncep Alfons. El naixement del futur hereu de la corona espanyola es va viure com una alegria a nivell nacional, ja que suposava una nova unió entre Isabel II i els espanyols. No obstant, tothom sabia que el príncep Alfons havia nascut de les relacions entre la reina i Enric Puigmoltó. Per aquest motiu no, es va acabar de treure la imatge de reina ofuscada pel sexe. Una reina que mostrava més amor cap als seus amants que cap al seu poble. A

⁷⁴ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 27.

⁷⁵ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 182.

més a més, Francesc d'Asís va accedir públicament a acceptar la paternitat del futur rei a canvi d'una recompensa econòmica.

Per això, l'any 1858, el general O'Donnell president del Gabinet, en un intent de millorar l'opinió sobre la reina va concertar un seguit de visites reials d'aquesta per diferents pobles i ciutats del territori espanyol. La finalitat era donar a conèixer les qualitats de la reina, com la simpatia o el caràcter proper.

L'any 1863, la dimissió d'O'Donnell va marcar també el final del regnat feliç d'Isabel II i la fi d'un correcte funcionament constitucional, amb una vida parlamentària important i una gran estabilitat econòmica.

A posteriori, vuit governs més intentarien continuar amb l'estabilitat del país, però cap ho va aconseguir. Entre 1863 i 1868, la imatge de la reina va decaure progressivament no només pels retrets d'estar més pendent dels plaers carnals que del seu poble, sinó per deixar-se mal influir pels camarilles del seu entorn.

3. La Gloriosa: Reina lasciva, ingrata i cruel

Aviat, molts polítics van començar a dubtar de la capacitat de la reina per sortir de la crisi permanent. El descrèdit del govern arrel de la seva actuació repressora durant els fets de la Nit de Sant Daniel, el 10 d'abril de 1865, contra els krausistes, així com l'expulsió del catedràtic, Emilio Castelar, per haver denunciat algunes irregularitats del govern, van incitar més a l'opinió negativa contra el govern d'Isabel.

L'opinió pública va veure la necessitat de censurar-lo. La imatge de la reina amb la seva inacció, va semblar no condemnar la cruel repressió: "A la irritació contra el Govern es sumava la sensació d'abandonament a causa d'una Reina que no censurava la violència gratuïta contra el seu poble. (...) La imatge d'Isabel II començava a desmoronar-se".⁷⁶

A més, l'esclat d'una epidèmia de còlera, el mateix 1865, va ser l'excusa perfecta per la retirada de la cort a La Granja de San Idelfonso de Segòvia, cosa que popularment no va ser ben vista. La reina incrementava més encara la imatge d'una reina ingrata, despreocupada dels problemes i desgràcies dels espanyols.

⁷⁶ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 226.

El general liberal Prim, l'any 1866, va intentar un pronunciament contra la reina que es va aturar a temps. La repressió va ser brutal. La postura d'Isabel va ser molt intransigent i va empresonar a 1000 persones i afusellar a 87 sergents.

Els reis sabien que la revolució era imminent e inevitable. Maria Cristina confessava que estava en perill la dinastia. (...) Prim va preparar un pronunciament més important. Hi havia 1000 presos i Isabel II va exclamar: "que es compleixi la llei en tots, en tots i abans de la matinada". En els propers dies es van afusellar 87 sergents. Era una Isabel II que desitjava la mort dels espanyols, molt allunyada d'aquella magnanimitat d'abans. (...) La imatge era d'una reina ingrata, en busca de sang, corrupta, beatona i lasciva. Ja estava tot perdut.⁷⁷

Després del fracàs del pronunciament, molts revolucionaris van marxar a l'exili, des d'on van iniciar una campanya de premsa per a desqualificar la política, les institucions - corona, govern i corts- i a la reina espanyola. A conseqüència, ja no només l'opinió pública espanyola era crítica amb la reina, sinó que l'europea també s'hi tornà.

Finalment, el 19 de setembre de 1868 va tenir lloc La Gloriosa sota el crit de "¡Avall els Borbons!" i "¡Visca Espanya amb honra!". Quan els isabelins van ser derrotats, la reina va témer per la seva seguretat i la dels seus fills i va partir cap a l'exili francès. Es va posar a plorar i va exclamar: "Partim a França i que Déu faci felicitat a aquesta pobre Espanya".⁷⁸

Jorge Vilches explica que a partir de la revolució de 1868 va quedar lluny la imatge de la reina Isabel II com a "iris de pau i llibertat", "reina innocent i vulnerable" i "mare dels espanyols". La nova imatge era la d'una reina ingrata i cruel, que ja no es preocupava pel benestar del seu poble, que s'havia enriquit de manera il·legítima i que tenia una vida amorosa que la definia gairebé com a una prostituta. "Amb Isabel II acabava l'esperança dels espanyols en els Borbons, de moment. La dinastia havia fallat a la nació (...). El clamor era nacional, com si tothom hagués desitjat durant anys la caiguda de la dinastia d'Isabel II".⁷⁹

Amb Isabel II a l'exili, els polítics revolucionaris van iniciar la recerca d'una nova dinastia. El debat es dividí entre continuar amb la Monarquia o instaurar la República. Els candidats que van anar sorgint no van encaixar amb el perfil que es cercava.

⁷⁷ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 237-239.

⁷⁸ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 261.

⁷⁹ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 263-264.

L'entorn de la reina la va pressionar perquè abdiqués en el seu fill Alfons, ja que es creia que era la única manera per a restablir els Borbó després de la mala imatge d'Isabel II i Maria Cristina.

Així, el 1875 Alfons de Borbó va recuperar la corona espanyola. El polític Cànovas, líder de les forces conservadores, va realitzar un rentat d'imatge de la dinastia de Borbó. Alfons XII havia de ser presentat com un príncep intel·ligent i constitucional. ⁽⁸⁰⁾

Cànoves va eliminar l'entorn de la reina que li feia oposició i va construir l'alfonsisme sobre l'ocultació de la reina Isabel II, retardant tan com va poder la seva tornada a Espanya, perquè, necessitava donar la imatge de separació entre Alfons i la seva mare, i fer creure a l'opinió pública que començava un regnat nou amb un rei diferent.

La Restauració no havia de ser vista com una revenja contra els revolucionaris de 1868, sinó com l'adveniment d'un règim nou, de concòrdia i tolerància. (...) Isabel II seguia sent el símbol de la tirania de 1867 i 1868, de la immoralitat pública i privada, de la corrupció, de les males maneres polítiques, de tot allò que popularment havia justificat la Revolució de Setembre.⁸¹

Escriptors, polítics i historiadors de l'època, tan monàrquics com republicans, van jutjar a Isabel II i al seu regnat amb duresa. La imatge que van crear ha perdurat al llarg del temps: la de mala reina, adúltera i manipulada per la camarilla. També, cal destacar el masclisme dels escriptors i historiadors, sovint el judici que van fer sobre Isabel concernia també a la seva condició de dona.

La imatge que ofereix l'historiador Juan Valera, que va continuar la Història General d'Espanya de Modesto Lafuente, és la d'una dona que no mereixia ser reina a conseqüència de la seva conducta pública i privada:

Divulga una imatge d'una Isabel unida a un amant, depenent de la camarilla, rodejada de polítics deslleials, intrigants i poc patriotes. La immoralitat d'Isabel II, els seus mètodes lamentables de govern, i la seva obsessió a partir de 1865 per la repressió, sense veure que els afusellaments indiscriminats eren el millor agent de la revolució, van fer impossible la seva continuïtat.⁸²

⁸⁰ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 305.

Cànovas estava convençut de que a pesar de que Isabel II era una dona jove, ja pertanyia al passat, a la història, mentre que el seu fill era el futur.

⁸¹ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 300.

⁸² VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 314.

Per altre banda, la imatge que ofereix l'escriptor monàrquic, Idelfonso Antonio Bermejo, és la següent:

Isabel de Borbó havia reunit tots els elements necessaris per la desgràcia: temperament apassionat, fracàs matrimonial, poder, ingenuïtat e interessos consellers. Era la reina nena, casada massa jove amb l'home equivocada i utilitzada en les lluites polítiques. La imatge final era la d'una Reina, unida indissolublement a la seva faceta de dona, desgraciada en lo privat i conduïda al error en lo públic.⁸³

En canvi, Benito Pérez Galdós va entrevistar a la reina a París l'any 1902. Va descriure a Isabel com a una gran revolucionària inconscient, que havia regnat amb ingenuïtat i d'aquí el seu fracàs.

Per altre banda, l'escriptor Ramón María del Valle-Inclán en la seva obra "La cort dels miracles" descriu a la monarca com una dona grossa, fofa, mal vestida, mancada d'intel·ligència, inepta, grollera i conduïda per un furor uterí. El fet de ser grossa era un símbol de vici i deixadesa, la imatge de la corrupció mateixa en contrast amb un poble que patia fam.

No va ser fins la seva mort l'any 1904, a París, que Isabel va tornar a recuperar una bona imatge. "En suma, la imatge d'Isabel II a la seva mort, era majoritàriament la d'una Reina bondadosa, simpàtica i castissa, destronada per la mala actuació dels polítics, especialment dels moderats. La sensació era que hauria pogut ser una gran reina si hagués estat rodejada de bons polítics".⁸⁴

4. Conclusió

Al llarg dels primers anys del regnat d'Isabel II, és a dir, durant la regència de la reina mare Maria Cristina (1833-1840), la regència del general Espartero (1840-1843) i després de ser declarada la majoria d'edat de la reina amb només tretze anys (1843), les imatges que els liberals van forjar de la monarca són principalment dues: En primer lloc, l'iris de pau i llibertat, una reina que simbolitzava el progrés, el benestar i les esperances d'un futur pròsper per al país. Per aquesta reina, van lluitar molts liberals contra els carlistes. En segon lloc, una reina innocent i vulnerable, que era fàcilment manipulada per les camarilles que l'envoltaven i pretenien controlar el seu poder.

⁸³ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 317.

⁸⁴ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 336.

Però la pèrdua de prestigi de la reina no va tardar en arribar. La reina es va mostrar poc interessada per la llibertat i poc identificada amb la nació liberal, ja que va permetre un tron corrupte, enemic de la llibertat amb representants totalitaris. També, l'escàndol de la seva vida privada la va allunyar del seu poble, ja que obeïa els interessos polítics dels seus amants i malgastava amb ells grans sumes de diners. En aquest context, el poble es va aixecar en la revolució de 1854, coneguda com La Vicalvarada, per eliminar els tirans del govern i recordar a la reina la base de la seva corona: el consentiment del poble. No obstant, el final de la reina no tardaria massa en arribar.

L'inestabilitat política que vivia el país amb una reina que estava sotmesa a les camarilles, amb una reina que es va enriquir il·legalment a costa del seu poble, amb una reina interessada només en els plaers carnals i els luxes, amb una reina que no s'interessava pel dolor del seu poble i amb una reina que aprovava la repressió desmesurada, va forjar una nova imatge d'una reina lasciva, ingrata i cruel, despreocupada pel benestar dels espanyols. A conseqüència, el poble, juntament amb alguns polítics, van posar punt i final al regnat d'Isabel II mitjançant una revolució antidinàstica coneguda com La Gloriosa (1868).

Isabel II es va exiliar a França. L'any 1875, va abdicar en el seu fill Alfons de Borbó, qui va ser allunyat de la seva mare per recuperar el símbol d'iris de pau i llibertat que aquesta havia representat durant els primers anys de regnat. L'any 1904, la reina Isabel II va morir a París. Amb la seva mort, va semblar que els espanyols havien perdonat i oblidat el fracàs del seu regnat.

IV. ISABEL II I LA HISTÒRIA DEL GÈNERE

1. Isabel II com a dona – reina

El dia 10 d'octubre de 1830, Maria Cristina de Borbó casada amb el rei Ferran VII va donar a llum a la infanta Maria Isabel Lluïsa, la futura Isabel II: “un hereu, encara que femella”, va ser el comentari més sentit quan es va saber que Ferran VII, després de tan de temps, tindria descendència directa.

Poc després de saber que la reina estava embarassada, el 3 d'abril de 1830, Ferran VII va fer publicar la Pragmàtica Sanció que abolia la Llei Sàlica. Aquesta llei exclouia a les dones de la possibilitat d'heretar directament el tron d'Espanya. La Pragmàtica restablí el “mètode regular establert per les lleis del regne i per la costum immemorial de succeir a la corona d'Espanya, amb preferència de major a menor i de varó a femella”.⁸⁵ És a dir, la condició sexual no afectava al futur descendent de Ferran VII per a heretar la corona espanyola. Per tant, la futura reina d'Espanya seria la infanta Isabel i d'aquesta manera, l'infant Carles, germà de Ferran VII, perdia la seva possibilitat de successió de la corona espanyola. Tot i així, podem afirmar, que la seva condició de dona es va convertir en un greu problema des del seu naixement. El seu tiet Carles li va disputar el tron, sistemàticament, recolzant-se en la llei sàlica que exclouia a les dones de la línia successòria. L'infant Carles va tenir el suport dels absolutistes, partidaris de l'Antic Règim. Per la seva part, la reina Maria Cristina, la mare de la nena proclamada reina amb tres anys, es va recolzar en els liberals. Una vegada mort el rei (1833), els carlistes van atacar a Isabel sota dues línies d'argumentacions. En primer lloc, el principi de legitimitat pel qual els drets de Carles haurien estat violats per la Pragmàtica Sanció i l'ascens de la infanta Isabel al tron suposava la consumació del delictes. En segon lloc, consideraven que la reina Maria Cristina havia pactat amb els liberals a canvi de fer costat a la candidatura d'Isabel com a futura reina. Les discrepàncies van comportar l'esclat de la primera guerra carlina (1833-1839).

Com hem vist anteriorment, el model de dona predominant al llarg del segle fou el de *l'àngel de la llar*, és a dir, la dona com a esposa i mare que tenia com a principal missió el matrimoni, la maternitat i la domesticitat. No obstant, podem afirmar que Isabel II no

⁸⁵ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 75.

va encaixar en aquest nou model burgès, ja que el seu matrimoni es va basar en la infidelitat, els seus fills van ser criats per altres dones com era molt freqüent entre les classes acomodades de l'època i va portar una vida descontrolada, sempre de festa en festa i malgastant els diners. Així ho explica, Pedro Carasa, catedràtic d'Història Contemporània:

Ja en l'edat adulta, des del punt de vista de les seves actituds personals, Isabel II havia de comportar-se com a dona, com a esposa, com a mare pròpia d'una societat liberal burgesa. Aquest paper era molt important en la conjuntura crítica en que es redefinien les relacions de gènere i en que es replantejava el paper de la família i de la dona dins d'ella. Se li recriminava a Isabel no haver reproduït davant de tota la societat el model de família burgesa honesta, amb els rols de gènere ben definits, amb el mèrit de la privacitat i la fidelitat, amb la funció de crear i transmetre valors i de generar una cèl·lula social bàsica en la nova estabilitat burgesa.⁸⁶

A Isabel II no li van importar les convencions socials del seu entorn. A les nits es vestia amb les seves millors gales i marxava al teatre o al ball. Anava a dormir a la matinada i s'aixecava cap al migdia. La seva vida es va convertir en una festa continuada, "però més personal que social, més popular que aristocràtica, més vulgar que refinada",⁸⁷ afirma Pérez Garzón.

Així doncs, Isabel II no va complir amb el destí que se li havia assignat com a dona culta i professional, ja que no complia amb les convencions més elementals d'una mare de família i esposa. D'aquesta manera fou descrita la reina per un ambaixador britànic:

Una persona a qui la naturalesa no havia dotat amb les qualitats necessàries per fer front una educació vergonyosament descuidada, depravada per el vici i l'adulació dels seus cortesans, dels seus ministres i de la seva pròpia mare (...). El resultat ha estat la formació d'un caràcter tan peculiar que es gairebé impossible de definir i que només pot ser comprés imaginant un compost simultani d'extravagància i bogeria, de fantasies capritxoses, d'intencions perverses i d'inclinacions generalment dolentes.⁸⁸

"El seu capital polític com a reina constitucional fou negatiu i malversat com va posar de manifest l'inici de la Restauració. El seu capital social, com a mare, com a esposa, com a dona, també va ser ruïnós",⁸⁹ explica Pedro Carasa.

⁸⁶ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 138

⁸⁷ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 138

⁸⁸ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 139.

⁸⁹ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 139

Per tant, podem concloure que Isabel II fou destronada no només per la seva incapacitat política, si no també per no haver aconseguit complir el paper simbòlic i representatiu que la societat li demandava com a reina, dona, mare, esposa, ciutadana i mirall social.

Segons els escrits del confessor de la reina, Antoni Maria Claret, les set virtuts que tenien que adornar la feminitat e impregnar la moral privada de la dona de la societat isabelina eren: humilitat, castedat, devoció, prudència, paciència, caritat i ocupació. Podem afirmar que la vida privada d'Isabel II no va encaixar amb les virtuts del seu confessor.

Molts historiadors han estudiat la figura de la reina Isabel II des de la perspectiva de la seva condició com a dona i com aquest fet va condicionar el seu regnat. La seva conducta íntima, per exemple, no hauria causat l'escàndol que va causar al llarg de la seva vida si hagués estat un rei. Així ho explica la professora d'Història Contemporània, Isabel Burdiel:

Ha estat la pròpia documentació de l'època, la que m'ha obligat a tractar a Isabel II com a dona-reina, perquè així va ser tractada i concebuda per la totalitat de l'opinió pública del moment i perquè això va tenir efectes polítics i històrics decisius. El més espectacular (però no l'únic) va ser la guerra civil carlista legitimada, precisament, pel fet de que Isabel II, en tan que dona havia de cedir els seus drets de successió al seu tiet l'infant Carles, en tan que home.⁹⁰

2. Matrimoni real i adulteri

Des de que Isabel II va ser declarada major d'edat el 1843, amb només tretze anys, la qüestió del seu matrimoni va passar a ocupar un lloc privilegiat entre els temes polítics del moment. El casament d'Isabel II es va convertir en una qüestió d'Estat en la que van intervenir la família real, els partits polítics i les potències internacionals, ja que el matrimoni de la reina es va convertir en una urgència política degut a la seva edat, el seu sexe i la necessitat de consolidar una monarquia constitucional a Espanya. ⁽⁹¹⁾

⁹⁰ BURDIEL, I.; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*. Madrid: Espasa Calpe, S.A. 2004. Pàg. 25-26.

⁹¹ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 51.

La boda d'Isabel II va ser potser la qüestió més compromesa de tot el seu regnat, la que va marcar el seu futur i va determinar les aliances polítiques per al establiment del règim constitucional. Es va convertir en una arma de partit, en un enfrontament d'interessos nacionals i internacionals que va trobar més problemes que solucions.

Les negociacions van durar anys. La lluita per situar a un o altre candidat es va convertir en una batalla política. Els desitjos d'Isabel van estar sotmesos als de la seva mare, Maria Cristina, qui es va interessar més en trobar el millor candidat per Espanya i després, per la seva filla. I els desitjos de Maria Cristina van acabar sotmesos als interessos internacionals, sobretot de França i Anglaterra.

La qüestió del matrimoni d'Isabel II i, per extensió, de la seva germana l'infanta Lluïsa Fernanda, es va convertir en un "negoci europeu",⁹² degut a les prohibicions i amenaces, per por a que es produís una guerra continental i les lluites polítiques de l'Espanya del moment.

Així doncs, candidatures com el napolità comte de Trápani, Leopoldo de Sajonia-Coburgo membre de la dinastia Coburgo o prínceps de la casa d'Orleáns van ser descartades pels interessos contraris entre França i Anglaterra. També, el fill de l'infant Carles, Carles Lluís de Borbó, comte de Montemolín, una aliança que pretenia acabar amb les desavinences existents entre les dues branques de la família, va ser descartat perquè hauria suposat un retrocés en els avanços del liberalisme. Però, ben aviat, els matrimonis de les infantes van senyalar una única possibilitat: els dos cosins Borbó d'Isabel II, fills dels infants Lluïsa Carlota i Francesc de Paula, l'infant Francesc d'Asís, duc de Cadis i l'infant Enric, duc de Sevilla.

Francesc d'Asís va acabar per ser la única candidatura viable per a ser rei consort del l'Estat espanyol. Malgrat el seu silenci i aparent desinterès per casar-se amb la reina espanyola, Francesc d'Asís havia maniobrat des de feia temps per tal d'aconseguir el seu objectiu mitjançant cartes a la reina, el préstec de tatset –un préstec bancari per a poder finançar la seva candidatura- i apropaments diversos a la reina.

Francesc d'Asís es presentava com el candidat menys problemàtic, el seu silenci i neutralitat en la qüestió matrimonial d'Isabel treballaven al seu favor, i que la urgència de Maria Cristina per trobar un rei consort li era molt favorable. Apareixia com el candidat tranquil, legal i de moral indubtable.⁹³

Maria Cristina es va veure obligada a acceptar un matrimoni que no desitjava. El matrimoni de la reina va acabar per convertir-se en el més inconvenient, tan des del punt de vista personal com nacional, tal i com es va veure més endavant. També, la reina Isabel havia heretat l'odi que la seva mare sentia cap als infants Lluïsa Carlota i

⁹² VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 63.

⁹³ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 76.

Francesc de Paula i entenia que, els seus cosins, Francesc i Enric, al igual que els seus pares, el que volien era manar a Palau, a la cort i en la política. Finalment, el matrimoni d'Isabel II amb el seu cosí es va celebrar l'octubre de 1846, començava ja l'infelicitat dels cònjuges.

Al llarg del seu matrimoni, la reina Isabel II va tenir nou embarassos, fruit de diferents amants que va tenir al llarg del seu regnat. Tot i que només en van sobreviure cinc: l'hereu Alfons i les infantes Isabel, Pilar, Paz i Eulàlia. L'any 1849 va tenir el seu primer part, i l'any 1866, va tenir-ne el novè i últim.

Des de ben aviat, el matrimoni real es va convertir en una unió escandalosa per diversos motius. En primer lloc, Isabel II i Francesc d'Asís es van acostumar a desacreditar-se mútuament en públic. En segon lloc, la naturalesa afeminada de Francesc d'Asís va donar lloc a tot tipus de rumors, com l'homosexualitat, la impotència o els referits als gustos sexuals considerats depravats. En tercer lloc, la naturalesa lasciva de la reina – la “malmaridada”- va fer que tingués molts amants al llarg del seu regnat. I finalment, els gustos, afeccions i amistats dels cònjuges eren completament diferents, i van iniciar unes vides separades. Tot això va ser publicat per la premsa clandestina i els fullets volants.

El problema real que tenia Francesc d'Asís era un defecte hipogenital amb hipospadias; és a dir, una malformació de les parts genitals, que no li impedia el coit però que no el permetia d'orinar bé.

Els rumors sobre les infidelitats constants de la reina van envair l'opinió pública espanyola. Cal esmentar, la transcendència pública que va tenir aquest fet degut a que la reina era una dona i no un home. “La discriminació és evident, de cap rei s'ha escrit amb tanta sanya sobre les seves activitats sexuals, perquè quan un rei fa una vida sexual al marge del matrimoni s'ha estimat com un signe de virilitat”.⁹⁴

La vida privada o la “qüestió de palau” dels cònjuges es va convertir en quelcom públic. Tothom sabia qui era el favorit de torn de la reina. Serrano, José Arana, Enric Puigmoltó, Carles Marfori i el Marqués de Bedmar van ser alguns dels seus amants, als quals se'ls va mantenir callats amb diners. De tots ells, el general Serrano va exercir

⁹⁴ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 27.

una forta influència sentimental i política sobre la reina, entre 1846-48, per la qual cosa els moderats van intentar separar-lo de la Cort, enviant-lo a Navarra.⁽⁹⁵⁾

La reina va arribar a odiar a tot aquell que havia influït en el seu casament amb Francesc d'Asís. Tot i els nombrosos intents, per part del govern, per reconciliar al matrimoni, mai va ser possible. Els escàndols van acabar amb l'honor i el prestigi de la reina i fins i tot de la monarquia, ja que Isabel posava la Corona sota el poder dels seus interessats amants, fet que afectava profundament a la seva popularitat. Així descriu la indigna situació Jorge Vilches:

La condició de dona d'Isabel II va fer més greu la seva promiscuïtat, fent-la indigna del càrrec. (...) La immoralitat d'Isabel II, la seva inadequació moral, política i privada per cenyir la Corona havia d'haver empenyat als espanyols varies vegades a la revolució. (...) Isabel II havia rebaixat l'honor i la dignitat de la nació degut a la seva lascívia. La imatge de la Reina lasciva existia des de poc abans de 1854, quan van començar a circular fulles clandestines denunciant els seus amors adúlter. Una vegada destronada, la revolució de 1868 es va cebar en aquesta faceta d'Isabel II amb dibuixos i fullets. Els republicans van encapçalar a partir de 1868 la construcció de la imatge de la Reina lasciva amb l'objecte de desautoritzar l'institució monàrquica, a la que es marcava d'immoral i corrupta.⁹⁶

La vida extramatrimonial de la reina Isabel II va adquirir pes polític i públic. Les relacions de la reina amb els seus amants van tenir transcendència pública i els polítics la van utilitzar en el seu favor quan els hi va convenir. Això va afectar i molt a la imatge i al prestigi de la reina, i va contribuir al desenllaç infeliç del seu regnat.

3. Isabel II i les camarilles

El fet que el primer monarca constitucional espanyol fos una dona, de només tretze anys, va afavorir la creació al voltant d'ella de les anomenades "camarilles". Aquestes tenien un caràcter múltiple i heterogeni, eren grups de poder cortesans que van tenir com a principal objectiu de determinar la voluntat de la reina, per influir en la creació dels governs. Isabel Burdiel els defineix com "grupets íntims que rodegen als monarques".⁹⁷

⁹⁵ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg.102.

Serrano va cridar als seus generals amics, els progressistes Córdoba, Prim, Jaime Ortega i Gandara, per a que forcessin al general Oraá, en presència de la Reina, a firmar el decret d'exoneració dels ministres. Era un verdader cop d'Estat. Isabel II, per part seva, va posar com a condició a Pacheco per a encarregar-li Govern el que Francesc d'Asís quedés fora de tota decisió política, i va acceptar. A més a més, havia de negociar la composició del Ministeri amb Salamanca i Bulwer, amics de Serrano.

⁹⁶ VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis. Pàg. 318 – 319.

⁹⁷ BURDIEL, I.; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*. Madrid: Espasa Calpe, S.A. 2004. Pàg. 345.

Mª Dolores Ramos explica que les camarilles ja existien abans d'Isabel II, però amb ella van agafar més força: “Una forma de poder coneguda al llarg del regnat de Ferran VII però que es dinamitza en el regnat d'Isabel II per convertir-se en símbol d'ajustaments de forces entre moderats i progressistes, provocant un autèntic ball de personatges, consignes i estratègies a palau”.⁹⁸

Pérez Galdós els defineix com a “membres de palau d'aquest bando i de l'altre, dames santurrones, dames casquivanes, monges assenyorades i senyores afrailades”: una barreja en el que “tots torcen l'arbre, perquè torçant-lo puguen a ell per agafar fruita”.

Durant el regnat d'Isabel el govern va estar sotmès als interessos de les camarilles, que van erosionar la imatge de la monarquia. Les principals camarilles existents al llarg del regnat d'Isabel II van ser tres. Per una banda, la camarilla del seu marit Francesc d'Asís. Per altre banda, la camarilla de la reina mare formada per el món burgès i modern. I finalment, les camarilles formades a l'entorn dels diferents amants de la reina. Totes i cada una d'aquestes camarilles van exercir control i domini sobre les decisions que va prendre la reina Isabel II en moments donats.

La camarilla del rei consort va intentar estratègicament, en diverses ocasions, incapacitar moralment a la reina i obligar-la a abdicar, amb l'objectiu d'assumir ell la regència. Així ho argumenta Isabel Burdiel:

Francesc d'Asís, va utilitzar durant tota la seva vida la seva influència sobre la seva dona o, més exactament, la seva capacitat de xantatge moral y religiós sobre ella como una arma per aconseguir, a més a més, de fortes compensacions econòmiques, una influència política a la que creia tenir dret. Així, i com un exemple entre altres, durant el primer embaràs de la seva dona a mitjans de l'any 1850, va intentar sense èxit obtenir la firma de decrets i el despatx amb els ministres. Al mateix temps, al·legant la seva condició d'espòs y cap de Casa seva, es va postular com a intendent del Real Patrimoni i administrador dels béns de la seva esposa i, per tant de la substancial capacitat de patronatge de la Corona.⁹⁹

Les expectatives de Francesc d'Asís es decantaven cap a un govern absolutista orientat per la seva camarilla. Fins i tot aconseguí forçar, breument, la dimissió del moderat Narváez i substituir-lo pel absolutista comte de Cleonard (1852-53).

⁹⁸ PÉREZ, J.S.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 149; PÉREZ, J.S. op.cit. Pàg. 149; PÉREZ, J.S. op.cit. Pàg.150.

⁹⁹ BURDIEL, I.; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*. Madrid: Espasa Calpe, S.A. 2004. Pàg. 353- 354.

La regent Maria Cristina, juntament amb el seu marit el duc de Riansáres, també va tenir una camarilla pròpia que va condicionar a la reina Isabel. Destaquen entre els membres de la camarilla de la reina regent Donoso Cortés, la marquesa de Santa Cruz, Francisco Javier Istúriz, els contes de Toreno i Ofalia, els ducs de Gor i de Veragua, entre d'altres.

També, els diferents amants interessats que va tenir Isabel II al llarg del seu regnat van influir en els desitjos de la reina i van marcar directa o indirectament els vaivens polítics de l'Espanya del segle XIX, tal i com hem esmentat abans, en el cas del general Serrano.

La imatge de la reina, que es va consolidar durant molt de temps en l'opinió pública espanyola, va ser la d'una reina enganyada i utilitzada per les camarilles i els ministres corruptes. Així ho podem observar en el Manifest de Manzanares del 7 de juny de 1854 escrit per Cànoves del Castillo, on es declara: "Nosaltres volem la conservació de la corona però sense camarilles que el deshonri".

4. L'educació d'Isabel II

Isabel II va ser educada abans com a dona que com a reina; va rebre l'instrucció que es considerava per a les dames de l'alta societat, és a dir, una educació pensada per l'espai domèstic de la mare, l'esposa i la dama de societat.

Isabel Burdiel, després d'analitzar els Apunts de la Contesa d'Espoz i Mina, encarregada de l'educació d'Isabel II durant la regència d'Espartero, i el material procedent del arxiu de la reina governadora, estableix tres característiques fonamentals en l'educació de la reina: En primer lloc, en destaca la seva brevetat i caràcter bàsic, entre els sis i els tretze anys. Va rebre les nocions elementals de lectura, escriptura, geografia, història, regles d'aritmètica i uns mínims del francès i l'italià. En segon lloc, aquesta escassa educació anava acompanyada d'un caràcter fortament feminitzat, amb predomini de la religió, les labors d'agulla i les classes de música, cant i ball.

"En suma, Isabel II va rebre una educació curta en el temps, elemental en els continguts i decididament condicionada pel seu sexe i per la seva escassa voluntat d'aprendre. Isabel II va ser educada abans com a dona que com a reina. Només de passada, i mai en termes que

suggereixin una educació reglada, he trobat referències a una instrucció política que concordés amb les necessitats de coneixement i comportament d'un monarca constitucional".¹⁰⁰

Les dues persones que més van influir en l'educació de la jove reina van ser la marquesa de Santa Cruz i la contesa d'Espoz i Mina. La primera, va supervisar l'educació de la reina al llarg de la regència de la seva mare (1833-1840) i després de la caiguda d'Espartero (1843). La segona, va exercir aquest càrrec mentre Espartero va estar al cap de l'executiu i va ser la que més es va dedicar en oferir a la reina una educació adequada.

La contesa d'Espoz i Mina, quan va arribar a Palau, va adonar-se que no existien normes ni horaris per a l'educació de les dues infantes. La reina i la seva germana Lluïsa Fernanda s'aixecaven a les nou del matí. Dedicaven una hora en vestir-se i arreglar-se, una hora més en esmorzar i anar a missa. Abans de dinar, es dedicaven, el poc temps que quedava, a les classes. Després de dinar, jugaven fins la cinc de la tarda. Després, feien una classe de piano. Tres vegades per setmana, les classes de música s'alternaven amb la de religió. Després, sortien a passejar i al tornar, feien la classe preferida d'Isabel, el cant. Sopaven i anaven a dormir a les nou i mitja. Per això, la contesa va canviar els hàbits. Va ensenyar a les joves infantes nocions bàsiques de política i el valor de la caritat. Amb el temps, va ser una de les característiques més destacables de la reina Isabel II.

Cal esmentar també, la manca de bons modals d'Isabel i la seva germana a l'hora de menjar a la taula, de la qual cosa se'n va preocupar més la contesa que la seva mare. En conclusió, podem afirmar que Isabel II va rebre una educació deficient i impròpia d'una reina, en un ambient cortesà indigne d'una reina. "Ningú li va ensenyar el paper de monarca d'un país constitucional, ni tan sols el que era una Constitució",¹⁰¹ comenta Comellas.

L'educació d'Isabel II va ser la menys adequada per a facilitar el trànsit d'una monarquia absoluta a una de constitucional. L'escassa educació que va rebre la va convertir en una persona ignorant. Això va comportar conseqüències devastadores en la seva actuació com a reina i com a dona, ja que el seu regnat es va caracteritzar per les

¹⁰⁰ BURDIEL, I.; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*. Madrid: Espasa Calpe, S.A. 2004. Pàg. 171.

¹⁰¹ PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004. Pàg. 69.

errades que van afectar al prestigi de la monarquia i a tot el sistema liberal espanyol del segon terç del segle XIX.

5. Conclusió

En l'estudi sobre la història del gènere aplicada a la reina Isabel II, observem que la seva condició de dona va marcar el seu regnat en diferents aspectes:

En primer lloc, el fet de ser dona es va convertir en un problema des de el seu naixement, ja que el seu tiet Carles li va disputar la corona en una guerra civil recolzant-se en la Llei sàlica.

En segon lloc, Isabel II havia de convertir-se en un mirall per a les dones del segle XIX, havia de reproduir el model de família burgesa, amb els rols de gènere ben definits, en que la dona tenia com a principal destí ser *l'àngel tutelar de la llar*. Però va fracassar en seguir les pautes que la nova societat liberal li demanava com a dona, mare i esposa.

En tercer lloc, la seva condició de dona va convertir el seu matrimoni en una qüestió d'estat urgent. La necessitat de trobar el millor candidat per a la reina Isabel es va convertir en un important assumpte degut a la seva edat, el seu sexe i la necessitat de consolidar una monarquia constitucional.

En quart lloc, el fet de ser una reina i no un rei, va causar l'escàndol per la seva conducta íntima. La condició de dona de la reina Isabel II va fer encara més greu la seva promiscuïtat, fent-la indigne del càrrec. Amb la seva lasciva, Isabel II va rebaixar el seu honor i la dignitat de la nació espanyola.

En cinquè lloc, el fet de que el primer monarca constitucional espanyol fos una dona i no un home, va afavorir al voltant d'ella la creació de les camarilles, que van influir en la voluntat política de la reina i que tan van contribuir al fracàs del seu regnat.

En sisè lloc, la seva condició de dona va condicionar l'educació de la reina, pensada per l'espai domèstic de mare i esposa. Isabel II va ser educada abans com a dona que com a reina, ja que l'educació que va rebre va ser escassa i de caràcter fortament feminitzat: religió, labors d'agulla i classes de música.

V. L'OPINIÓ SOBRE ISABEL II I LA PUBLICÍSTICA

En aquest capítol, analitzarem l'opinió pública creada al voltant de la reina Isabel II. Coneixerem la trajectòria de l'opinió que reflecteixen els Fullets Bonsoms a favor o en contra de la reina. Per aquest motiu, hem dividit el capítol en tres períodes diferents, que coincideixen amb els tres moments més rellevants del regnat d'Isabel II. Per aquest motiu, és en les dates analitzades on trobem la major quantitat de Fullets Bonsoms que fan referència a la figura de la reina.

1. Primer període (1833-1845): La construcció d'una imatge d'esperança

El primer període engloba els anys entre 1833 i 1845. En aquest període analitzarem a través dels Fullets Bonsoms, l'opinió que es va crear sobre Isabel II, en relació a la seva condició de dona i futura reina d'Espanya, ja que era la única filla del rei Ferran VII.

1.1. La successió a la corona espanyola

Aquest Fulllet Bonsoms fa referència al Reial Decret de la reina Maria Cristina sobre la successió a la corona espanyola. Explica la voluntat de Ferran VII a partir d'un "reial acord" de fer públiques les actes de les Corts de 1789 en relació a la successió directa al tron espanyol. A continuació, trobem un escrit de Francisco Fernández del Pino, on s'afirma que és millor per Espanya, que governin les dones més properes al rei en la línia successòria, que els homes més llunyans.

Aquest altre fulllet tracta també sobre la successió a la corona espanyola. Ferran VII, en saber que la reina Maria Cristina, estava embarassada, va fer publicar la Pragmàtica Sanció aprovada per les Corts de 1789, que deixava sense efecte la Llei Sàlica, que exclouïa la successió femenina de la corona. D'aquesta manera, Maria Cristina volia que tots els espanyols coneguessin la voluntat del seu rei: proclamar a la seva primogènita Isabel II futura reina de l'Estat espanyol.

Suplemento al Diario de Barcelona del miércoles 30 de enero de 1833. Testimonio de las Actas de Cortes de 1789 sobre la Sucesión en la Corona de España y de los dictámenes dados sobre esta materia; publicado por Real Decreto de S.M. la Reina Nuestra Señora.

Con fecha de este día ha tenido a bien la REINA Nuestra Señora dirigirme el Real decreto siguiente: Insistiendo YO en las soberanas intenciones del REY, y pasadas ya las circunstancias que motivaron y prolongaron el secreto, he venido, con su Real acuerdo, en mandar que las actas de las Cortes de

mil setecientos ochenta y nueve sobre la sucesión directa del Trono, y los dictámenes que se hayan dado sobre esta materia, se impriman y publiquen literalmente, como documentos importantes para la historia. Tendreis lo entendido, y dispondreis lo conveniente para su cumplimiento.

Rubricado de la Real mano de la REINA nuestra Señora.

Don Francisco Fernandez del Pino, Caballero Gran Cruz de la Real Orden de Isabel la Católica. Certifica: "En fin, la experiencia de tantos siglos ha hecho ver, que lo que conviene a España es que se guarden sus leyes antiguas, y su costumbre inmemorial atestiguada en la ley segunda, título quince, Partida segunda, para que sean admitidas á la Corona por el orden de la misma ley las hembras de mejor línea y grado, sin postergarlas a los varones más remotos".¹⁰²

Normalment, el tema de la successió reflecteix l'interès que suscitava. En el fragment que torbem a continuació, s'explica el fet que Isabel II heretés el tron del seu pare, Ferran VII, per manca d'un fill varó. La malaltia del rei va fer que nomenés a la seva filla primogènita com a futura reina d'Espanya. El fullet mostra una opinió molt favorable cap a Isabel. Afirma que els espanyols poden estar alegres, perquè amb Isabel a l'Estat espanyol es respirava la pau. Entenem, doncs, que l'autor augura un futur millor pels espanyols amb la representació de la monarquia de la mà d'Isabel II.

L'autor parla de la seva innocència degut a la seva curta edat, ja que Isabel II fou nomenada reina amb només tres anys, i va esclatar una guerra civil que va afectar Espanya durant sis anys. En aquesta guerra, la reina-nena va representar l'esperança de canvi i de llibertat. Es va convertir en el símbol de que una Espanya millor era possible i en ella, es van dipositar totes les esperances dels espanyols, com diu el text: "Isabel aclaman todos".

Canción Nueva.

En obsequio de los Reyes nuestros Senyores y de la Serenísima Sra. Infanta primogénita, D^a. María Isabel Luisa de Borbón, jurada princesa hereditaria de éstos Reinos, a falta de varon. En esta canción se refieren los principales acontecimientos que hemos presenciado desde la última enfermedad del Rey Nuestro Señor, hasta el momento de la jura Real de dicha Serenísima Princesa.¹⁰³

Refran:

Alegría, alegría, espanyoles:

Todo solo respire la paz,

vivan, vivan FERNANDO y CRISTINA

é ISABEL la Princesa Real.

¹⁰² BC, Full. Bon., núm.6932, *Suplemento del diario de Barcelona*. Barcelona, any 1833.

¹⁰³ BC, Full. Bon., núm.4844, *Canción Nueva*. Barcelona, any 1833.

*Isabel aclaman todos,
en quien brillan á la par
el candor y la inocencia
con las gracias de la edad.
ISABEL, princesa augusta,
en quien pintadas están
de FERNANDO y CRISTINA
las prendas y la bondad.
ISABEL, por muchos años
te podemos adorar,
aurora de este horizonte
y nuestro ángel tutelar.*

En d'altres casos, es fan una sèrie de reflexions sobre el dret que té l'infanta Isabel a la successió del seu pare Ferran VII: aposta pel dret de les infantes a heretar el tron, quan el rei no té fills mascles i per la legitimitat de les dones a la successió al tron, ja que la llei sàlica de 1713 sí va ser derogada per la Pragmàtica Sanció de 1789. Per la qual cosa la infanta Isabel va ser reconeguda com a hereva i successora de la corona espanyola. Segons l'autor, el rei va actuar correctament, d'acord amb les lleis i la història d'Espanya.

*Reflecciones sobre lo dret que té a la successió del Trono la Sereníssima Senyora Infanta Donya Maria Isabel Lluïsa, filla Primogènita del Senyor Don Fernando VII y de la Senyora Doña Cristina de Borbón, Reys d'Espanya.*¹⁰⁴

1ª Lo dret de las Senyoras Infantas á heretar lo Trono cuant lo Rey no tè fill mascle está fundat en la consuetút y lleu de aquestos Regnes.

2ª La successió de tantas y tan excelents Reynas com han ocupat lo Trono, confirma la justicia y pràctica de la lley, la observancia de la cual ha estat convenient y útil al engrandiment de Espanya.

3ª Los reglament de 1713 que exclogué á las Senyoras Infantas de la successió a la Corona está derogát per la Pragmàtica Sanció de 1789, que es la última lley que está en son vigor.

4ª En sa consecuencia la Sereníssima Senyora Infanta DONA MARÍA ISABEL LLUISA deu ser reconeguda y jurada per hereva y sucesora de la Corona. Una lley que conta tants exemplárs de Reynas eminentment distingidas, y que tants ventatges ha proporcionat á la Espanya, no pot ménos de calificarse de justa, convencent, útil y de dret necessaria sa aplicació á la Sereníssima Senyora Infanta DONA MARIA ISABEL LLUISA, en la cual se divisa la consoladora esperansa de que en son reinat ha de renaixer la pau, la abundancia y la prosperitat. Lo dret, donchs, de la Sereníssima Senyora Infanta DONA MARÍA ISABEL LLUISA á succehir en la Corona de Espanya está fundat en los incontestables títols de la consuetút y lley antigua, en la pràctica constant de esta Monarquía, y en la utilitat y conveniencia pública, sèns que se li puga objectar rahó ni lley que la prive de la prerrogativa de hereva del Trono de son august Pare.

¹⁰⁴ BC, Full. Bon., núm. 1759, *Reflecciones sobre lo dret que té a la succession al trono*. Tarragona, any 1833.

1.2. Acte de jurament de l'infanta Isabel.

A continuació, exposem junts cinc Fullets Bonsoms diferents, que tracten les festes que van tenir lloc a cinc ciutats catalanes l'any 1833 en motiu del jurament de fidelitat cap a la infanta Maria Isabel Lluïsa, com a futura reina d'Espanya.

Cal remarcar, que els autors d'aquests Fullets Bonsoms tot i coincidir en l'aboliment de la Llei Sàlica per part de Ferran VII, comenten que Isabel va heretar la corona del seu pare, "a falta de varó". D'aquesta manera, posen l'accent al fet que si Ferran VII hagués tingut descendència masculina, Isabel no seria la futura reina. En cas de que el futur rei fos un varó, els autors no haurien escrit en els fullets "a falta de femella".

L'acte de jurament de fidelitat a la infanta Maria Isabel Lluïsa va esdevenir un acte públic decisiu que marcava la continuïtat del poder. La celebració va tenir lloc al monestir de San Jerónimo del Prado on hi van prestar jurament tots els membres de la família reial, el cos de l'església i els ministres, a l'excepció del germà del rei, l'infant Carles Maria Isidre, cap del partit carlí, el qual es considerava el legítim successor de Ferran. D'aquesta manera, la publicística reflecteix la controvèrsia:

*Relación de los públicos regocijos con que celebró la siempre fiel e inmortal Ciudad de Gerona las fiestas de la solmne jura de la Hija primogenita de nuestros Augustos Soberanos, la Serenisima Señora Doña Maria Isabel Luisa por Princesa Heredera de estos Reinos por falta de varon, en los días 14, 15 y 16 de Julio de 1833.*¹⁰⁵

*Descripción de los obsequios y públicos regocijos con que la antiquisima noble y leal ciudad de Tarragona solemnizó la Jura prestada por la Nación Española a la Serenísima Señora Doña Maria Isabel Luisa de Borbon como Princesa hereditaria de estos Reinos a falta de varón.*¹⁰⁶

*Relación de los Festejos Publicos que ha celebrado en los días 25, 26 y 27 de junio de 1833 la Capital de Cataluña, en justo tributo de amor y lealtad a los Reyes Ntros. Sres. Don Fernando VII y D^a. Maria Cristina de Borbon, y en obsequio de la jura de su escelsa primogénita la Serma. Señora Dª Maria Isabel Luisa, como heredera del trono de Espanya a falta de varon.*¹⁰⁷

*Manifiesto de los Festejos Públicos celebrados en la fidelísima y ejemplar Ciudad de Tortosa en regocijo de la Jura como princesa heredera del Trono de Doña Maria Isabel Luisa de Borbon.*¹⁰⁸

Relación de las fiestas con que en los días 6 y 7 de julio ha celebrado Villafranca del Panadés la jura de la escelsa Princesa Dª Maria Isabel Luisa.

¹⁰⁵ BC, Full. Bon., núm. 1831, *Relación de los públicos regocijos*. Girona, any 1833.

¹⁰⁶ BC, Full. Bon., núm. 9256, *Descripción de los obsequios y públicos regocijos*. Tarragona, any 1833.

¹⁰⁷ BC, Full. Bon., núm. 1830, *Relación de los Festejos Publicos*. Barcelona, any 1833.

¹⁰⁸ BC, Full. Bon., núm. 1833, *Manifiesto de los Festejos Públicos*. Tortosa, any 1833.

*No bien recibió el Ayuntamiento la plausible noticia de la jura de Doña María Isabel Luisa por Princesa de Asturias y heredera del Trono á falta de varon, que resolvió solemnizar con brillantes festejos tan fausto acontecimiento; á cuyo fin nombró varias comisiones de su mismo seno para llevar á efecto el plan de obsequios que acababa de trazar.*¹⁰⁹

A la jura de la Princesa Na Maria Isabel observem com Isabel II, en els primers anys del seu regnat, va ser recolzada pels liberals que la van defensar amb la seva sang i la van convertir en el símbol de canvi i llibertat:

*Canción en obsequio de S.S.M.M. el S. D. N Fernando Séptimo, su amada esposa y su augusta hija Dª Maria Isabel Luisa, legítima heredera del trono a falta de varón.*¹¹⁰

*¿Quien causa tanta alegría
a la España siempre fiel?
quien ha de ser, la Princesa
primogénita ISABEL.*

*El júbilo y alegría
se nota en los corazones
por la jura de ISABEL,
pimpollo de los Borbones.*

*Celebra en fiestas Madrid
época tan placentera
por la hija de CRISTINA
que jura por heredera.*

*Si amor y felicidad
el Español hoy te jura,
es porque vé asegurada
en ti la dicha futura.*

1.3. Carlisme: el candidat masculí

Carles Maria Isidre, germà del rei Ferran VII, va declarar la guerra a la monarquia, recolzant-se en el principi de legitimitat pel que els seus drets a la successió de la corona espanyola haurien estat violats per la Pragmàtica Sanció, amb la conseqüent coronació de la infanta Isabel. L'infant Carles, tenia el suport dels absolutistes contraris als partidaris d'una Espanya liberal representada per la reina nena. L'any 1833, va esclatar la primera guerra carlista que va durar sis anys.

L'objectiu d'aquest fullet, és avisar al públic de l'agonia del carlisme. Aquest "partit de destrucció", com el defineix l'autor, ha sembrat la tristesa a Espanya i continua sent la font de les desgràcies dels ciutadans. L'autor afirma que els carlistes ben aviat es retirarien i finalitzaria la guerra que tantes desgràcies, atrocitats i injustícies havia portat a tots els espanyols.

¹⁰⁹ BC, Full. Bon., núm. 1832, *Relación de las fiestas*. Vilafranca del Penedés, any 1833.

¹¹⁰ BC, Full. Bon., núm. 4843, *Canción en obsequio de S.S.M.M. el S.D.N. Fernando Séptimo*. Barcelona, any 1833
BC, Full. Bon., núm.2015, *A la jura de la Princesa Doña Maria Isabel de Borbon*. Barcelona, any 1833.

A continuació, en el mateix Fullet apareix una comunicació al públic del Governador, José Rodriguez, que comunica que la guerra ja va acabar favorablement amb la victòria dels liberals, representats per la regent Maria Cristina i la infanta Isabel II.

Avís al públic anunciant la agonia del Carlisme.

AVISO AL PÚBLICO

De todas partes se reciben noticias, que anuncian la agonía de ese partido de destrucción que por tanto tiempo ha anegado en lágrimas nuestra patria, y que con sus maldades continua siendo aun el instrumento de nuestras desgracias.

Ese bando feroz, esa chusma de perdularios, ese conjunto de delincuentes, que familiarizado unicamente con el crimen y apoyados en sus atrocidades se han señoreado hasta el día de vuestras vidas y fortunas, van á desaparecer bien pronto del suelo que con justicia los maldice, llevándose solo consigo el remordimiento de los males que os han hecho sentir por medio de su vandalismo, y cuya memoria les seguirá hasta el sepulcro.

Lord John Hay dijo al Sr. Marqués del Valle de Rivas:

Sr. Marqués tengo la satisfacción de asegurar á V. de la manera más positiva, que los asuntos de España están terminados ya, muy ventajosamente para la causa de las Reinas.

Y me apresuro á comunicar al público esta interesante noticia para su satisfacción. Vich 6 de setiembre de 1939.¹¹¹

El Gobernador interino,

José Rodriguez

1.4. Opinió de les institucions i entitats

En el següent fullet trobem l'oració fúnebre realitzada per la Real Congregació dels Germans de la Mare de Déu de l'Esperança, amb motiu de la mort del rei Ferran VII, el 15 de novembre de 1833. L'oració demana que els germans no deixin de demanar a Déu la felicitat del rei, que va ser un bon religiós al llarg de la seva vida. També, demana la prosperitat de la família real per aconseguir la pau i tranquil·litat de l'Església i l'Estat.

Oración fúnebre que en las reales exequias celebradas a la memoria del Rey difunto de las Españas Don Fernando. El día 15 del mes de noviembre de 1833 por la Real Congregación de los Hermanos de la Madre de Dios de la Esperanza y la salvación de las almas de la Ciudad de Barcelona.

Pronunció el M.R.P.Fr Francisco Paula San Martin.

No ceseis, hijos dichosos de la Madre de Dios de la Esperanza, de ofrecer al Altísimo vuestros votos por la felicidad de un Soberano tan religioso en todas las circunstancias de su vida mortal. Ofrecedlos también por la prosperidad de su Real familia, por la vida preciosa de su Augusta hija y su heredera Doña Isabel II, por el feliz suceso de las sanas y rectas intenciones de vuestra hermana y nuestra

¹¹¹ BC, Full. Bon., núm. 6720, *Avís al públic anunciant l'agonia del carlisme*. Vic, any 1839.

*Reyna Gobernadora, por la salud de sus Altezas Reales los Senyores Infantes, por la paz y tranquilidad de la Iglesia y del Estado.*¹¹²

La Real Junta de Comerç de Catalunya manifesta, en el següent fullet, la seva alegria pel jurament de la infanta Maria Isabel Lluïsa com a Princesa d'Astúries, un títol que es reserva exclusivament als futurs reis del país. També, manifesta l'alegria que viu el poble espanyol a causa de la fidelitat cap a Isabel com a futura reina.

*La Real Junta de Comercio de Cataluña a la Serma. Sra. D^a. Maria Isabel Luisa, Infanta de Espanya, en el acto de jurarla Princesa de Asturias.*¹¹³

*Mientras ardiendo en próspera alegría
Las altas clases de la Patria ibera
Muestran, PRINCESA, su lealtad sincera,
Brio sin par y pública armonia;
No rehuses la tímida osadía
Del cuerpo fiel que estimulando espera
Al traficante abrir fausta carrera,
Y al claro ingenio olimpica porfia.*

*Que entre el fervor con que tu nombre invocan
Los hijos de Minerva y de Belona
Desde el Atlante á la pirénea falda;
También humildes à tus pies colocan
El Comercio su espléndida corona
Las Artes su pacífica guirnalda.*

També, la Felicitació que envien a l'infanta Isabel, els Col·legis i Gremis de Barcelona, prova la fidelitat d'aquests cap a la futura reina d'Espanya.

*Felicitación a SS.MM. por los Colegios y Gremios de Barcelona.*¹¹⁴

2. Segon període (1854-1856): decadència de la imatge d'Isabel II

En el segon període, hem trobat referències al atemptat que va patir Isabel II el febrer de 1852. També, analitzem l'opinió que es va crear al voltant de la reina Isabel II arrel de la Revolució de 1854, coneguda com La Vicalvarada.

2.1. L'atemptat del cura Merino

A continuació, un himne dedicat al naixement de l'infanta Isabel, el 20 de desembre de 1851, i per la recuperació de la reina Isabel II de l'atemptat que va patir el dia del bateig de la seva filla. Mostra l'alegria amb que van rebre els espanyols el naixement de l'infanta, després de que els infants Lluís i Ferran, morissin al poc de néixer.

¹¹² BC, Full. Bon., núm. 8157, *Oración fúnebre que en las reales exequias celebradas en la memoria del rey*. Barcelona, any 1833.

¹¹³ BC, Full. Bon., núm. 6767, *La Real Junta de Comercio de Cataluña*. Barcelona, any 1833.

¹¹⁴ BC, Full. Bon., núm. 4834, *Felicitación a SS.MM. por los Colegios y Gremios de Barcelona*. Barcelona, any 1833.

La poesia, explica que el dia en que l'infanta era presentada als espanyols, es va transformar en espant i horror, perquè van atemptar contra la vida de la reina Isabel II. Aquell dia de febrer de 1852, la reina, el rei consort i la princesa d'Astúries van sortir des de el Palau Real fins a la Basílica d'Atocha. El cura Merino, autor de l'atemptat, va sortir d'entre dos alabarders quan Isabel II parlava amb Francesc d'Asís. Els soldats van creure que anava a donar a la reina algun memorial, com era habitual. Es va agenollar davant d'ella i va fer veure que li donava un paper quan va treure un gabinet i la va apunyalat. Al tornar en si, la reina el va perdonar. Observem com la reina Isabel II va millorar la seva imatge arrel de l'atemptat que va patir i es va crear una opinió més favorable cap a ella.

Himno al feliz natalicio de S.A.R la Princesa de Asturias y restablecimiento de S.M la Reina.

Poesía de D.F.P.V música d D. Juan Carreras.¹¹⁵

*Hoy su júbilo ostenta Gerona,
Que el renombre alcanzó de inmortal;
Y con títulos justos blasona
De valiente, de noble y leal.*

*Al saber que sacrílega mano,
Empuñando el acero homicida,
Osó, ¡oh mengua! atentar á la vida
De una REINA tesoro de amor.*

*I. Apiadado de España el Eterno
A sus votos mostrose propicio,
Y de un astro el feliz natalicio
Nuestros pechos llenó de placer.*

*V. Así el cielo su cara existencia
Conservó por milagro aquel día,
Y Gerona en su dulce alegría
Con mil vivas aclama á ISABEL.
Porque estando ya buena y radiante
Ve cumplido su ardiente deseo,
Y á sus plantas depone el Liceo
Cien coronas de mirto y laurel.*

*III. Mas el gozo del pueblo aguerrido
Que al Empíreo sus almas alzára,
Y á una Infanta feliz saludara,
Trasformóse en espanto y horror;*

2.2. La Vicalvarada

En aquest fullet trobem un relat dels esdeveniments que van tenir lloc a la revolució de Madrid, coneguda com La Vicalvarda, l'any 1854. L'autor, José Fernández, es dirigeix als defensors de la llibertat, aquells que han lluitat contra els tirans que oprimien el poble espanyol. Senyala a Maria Cristina com la culpable de l'opressió del poble. Per aquest motiu, els espanyols es van pronunciar amb O'Donnell al capdavant, per acabar amb "un govern servil, vil i lladre". És interessant constatar, que malgrat les crítiques que la reina Isabel hauria rebut per la seva vida personal, en aquest moment mantingué més popularitat que la seva mare, la reina Maria Cristina.

¹¹⁵ BC, Full. Bon., núm. 9278, *Himno al feliz natalicio de S.A.R la Princesa de Asturias*. Girona, any 1851.

José Fernández explica la revolució de 1854, en que el poble es va alçar com a subjecte polític per lluitar a favor de la llibertat. Els espanyols, que havien defensat amb sang la monarquia d'Isabel II es van aixecar contra els tirans, els polítics corruptes i autoritaris, que envoltaven a Isabel II. L'autor culpa a Maria Cristina com la culpable de la situació i afirma que el poble salva la monarquia d'Isabel II amb la finalitat d'allunyar-la de la mala influència de les camarilles. Amb tot, el prestigi de la reina Isabel II, es va començar a allunyar de la imatge d'iris de pau i llibertat del principi del seu regnat.

*Acontecimientos de la última Revolución de Madrid. A los héroes del Pronunciamiento de Julio en la inmortal Villa de Madrid; a los defensores de la Libertad Española dignos sucesores del dos de mayo, cuya heroicidad sin igual, proclamará la fama en lenguas de Oro para enseñar a los pueblos oprimidos como sabe el pueblo Español sacudir el jugo de los tiranos que le oprimen.*¹¹⁶

*Cansada ya de sufrir
la España toda fulmina,
sus rayos contra Cristina
que aun la quiere oprimir.*

*Once años ha que oprimida
la triste España se veía
sufriendo más cada día
y viéndose envilecida.*

*O'donell el General,
y Dulce su compañero,
dieron el grito primero
fuera de la Capital.*

*Muera el gobierno servil
vil, asesino y ladron;
ni tregua ni compasion
contra el déspota inhumano,
verdugo el pueblo Ispano.*

*Una joven valerosa
un fusil a arrebatado
y al momento se ha marchado
a su casa presurosa.*

*Tierna madre y fiel esposa,
lo entrega sin titubear
á su esposo, y á pelear
le dice, bien de mi vida
salva la patria querida
defiende la libertad.*

*Hasta las madres ofrecen
sus hijos del corazón,
pues aunque grande afliccion
se mira en su rostro triste
quien al grito se resiste
de Patria y Constitucion.*

*O'donell, Dulce, Espartero,
nombres todos venerados
generales esforzados
gloria, honor del pueblo Ibero.*

*Hoy salvastes á Isabel
y undistes al despotismo,
hoy por siempre en el abismo
cayó el déspota inhumano
hoy salvaste al pueblo Ispano
con tu valor y heroismo.*

¹¹⁶ FERNÁNDEZ, J.; BC, Full. Bon., núm. 2088, *Acontecimientos de la última Revolución de Madrid*. Madrid, any 1854.

Eugenio Bahamontes, autor del següent fullet, reproduïx un diàleg entre dos amics, el Bernat i el Geroni, sobre La Vicalvarada. Afirma que tots els espanyols estaven d'acord amb el pronunciament de 1854, que va comportar una nova etapa de prosperitat i pau, amb un govern bo, sense els ministres corruptes que hi ha hagut fins el moment.

L'autor vol donar a entendre mitjançant aquest diàleg la conformitat de tots els espanyols amb la revolució de 1854. Va ser tot el poble espanyol que es va aixecar per lluitar per la seva llibertat. El poble es va aixecar contra els ministres corruptes, els polítics autoritaris, els tirans opressors. El poble es va alçar per reclamar una nova etapa en el regnat d'Isabel II, allunyada de les camarilles que utilitzaven el seu poder. Una nova etapa de prosperitat amb O'Donnell al cap del govern.

*Fruit del pronunciament de 1854. Dialogo entre Geroni i Bernat en lo pla de la Bocaria.*¹¹⁷

Bernat:

*La gen tota finalment
beneirà lo pronunciament.*

Geroni:

*Si: Entrarem en una nova era,
y molta gent embustera
quedarà de inten separada,
perque llur temporada
per ella aura cadúcat;
per lo tan amich Bernat,
jo confio que O'donell
com á General bell
y Español honrat,
mirarà per la prosperitat
de nostre infeliz Nació
establint un govern bó,
energich y barato.*

*Tots, tots, disfrutarem
dels inmensos beneficis
cesarán los perjudicis
que se nos irrogaban:
los Ministres no contaban,
quel poble axis se alcés
pero los ha dát tal bell rabés
que no sé sil contarán:
saps que dia lo refrán
quien mal anda mal acaba.*

A Dios Bernat:

*viva la LIBERTAT:
viva la CONSTITUCIO,
y un Govern que siga bo.*

L'autor vol agrair a través d'aquestes dècimes als generals liberals, O'Donnell, Dulce i Mesina, el seu lideratge durant la revolució de 1854. Per aquest motiu, els espanyols sempre els recordarien i els hi estarien agraïts.

En la segona part, explica que el govern tirà de José Luís Sartorius, polític relacionat amb els negocis fraudulents i la política corrupte de la reina mare, ja havia acabat.

¹¹⁷ BAHAMONTES, E.; BC, Full. Bon., núm. 4847, *Fruit del pronunciament de 1854*. Madrid, any 1854.

D. Baldomero Espartero. Decimas. ¹¹⁸

*Los invictos Generales
Odonell Dulce y Messina,
han dado nueva vida
cicatrizando los males;
sus nombres siempre inmortales
los Espanyoles recordarán,
y a sus hijos legarán
un tan glorioso hecho
que solamente en el pecho
cabe de los liberales.*

*Ya la Reina ha llamdo
al esforzado campeon
que gobernó la Nacion
que tiempo no muy lejano;*

*ya la tiene a su lado,
y con él consultará
lo que mejor convendrá
en este solemne momento
en que el pronunciamiento,
su brillo ostentará.*

*Segunda Parte: Entierro de Sartorius,
guindillas y de toda la polaqueria.*

*Antífona.
Para ventaja del pueblo
Cayó el gobierno tirano.
Ya sucumbió por fin la tiranía
Del gobierno que esclavos nos tenía;*

En aquest Fullet Bonsoms trobem dos himnes patriòtics dedicats als espanyols que van morir en defensa de la llibertat en la revolució de 1854. El primer, fa referència als màrtirs de Vicalvaro, on va tenir lloc la revolució el dia 30 de juny i que, per aquest motiu, es coneguda com La Vicalvarda. El segon, fa referència als màrtirs de Madrid que es van aixecar els dies 17, 18 i 19 de juliol de 1854. Tan a Vicalvaro com a Madrid, van morir molts espanyols, que van lluitar per defensar la llibertat i la constitució dels governs tirans que governaven Espanya.

Martires de la Libertad.

Himnos Patrioticos, por los que perecieron en defensa de la libertad el dia 30 de junio en los campos de Vicálvaro, y el 17, 18 y 19 de julio en Madrid. ¹¹⁹

Martires de Vicálvaro.

*Coro
De estos militares
La sangre corrio
Y de su bravura
Marte se admiró.*

*Para la nacion;
Fuentes escuadrones
Vicálvaro encierra,
Declarando la guerra
Por Constitución.*

*El treinta de junio
Amanece hermoso
Como victorioso*

¹¹⁸ BAHAMONTES, E.; BC, Full. Bon., núm. 4847, *Fruit del pronunciament de 1854*. Madrid, any 1854.

¹¹⁹ BC, Full. Bon., núm. 1962, *Himnos patrióticos*. Madrid, any 1855.

Mártires de Madrid

Coro

*Odio eterno al bandido de España,
odio eterno al gobierno traïdor;
odio eterno al que rico hizo pobre,
y a los pobres les robó el sudor.*

*Varios hijos del pueblo murieron,
otros tantos su sangre vertian,
las mugeres cual héroes porfian,
y á la guerra correr se les vió.*

*A la union del pueblo madrileño
e gobierno tirano caia,
y los libres suben este día
la bandera de constitucion,
ls soldados del oro robado
encerrados piden parlamento,
y las armas rinden al momento
por traïdores á nuestra nacion.*

*A los hijos y esposas que en Julio
sin esposo y sin padre quedaron,
al morir por su patria dejaron
al cuidado de su pueblo fiel.*

3.- Tercer període (1868-1869): Reina lasciva, ingrata i cruel

El tercer període engloba els anys entre 1868 i 1869. En aquest període, analitzarem a través de la publicística, l'opinió que es va crear al voltant de la reina Isabel II, que es va convertir en una reina lasciva, ingrata i cruel, fet que la va conduir al seu destronament i l'exili a França, mitjançant la revolució de La Gloriosa.

3.1. La Gloriosa

La poesia titulada, Espartero rei o president, explica la divisió del poble espanyol durant la revolució de 1868. Uns volien implantar una República i els altres eren partidaris de la Monarquia. Els primers, volien que Baldomero Espartero fos el nou president de la República Federal Espanyola. Mentre que els segons, desitjaven que Espartero esdevingués rei.

La poesia manifesta una clara opinió radicalitzada i negativa cap a la reina Isabel II, ja que la defineix com una tirana i una dèspota. El poble es va veure traïcionat amb les accions o amb la inacció de la reina al llarg dels últims anys del seu regnat. La monarquia d'Isabel II s'havia convertit en una tirania i el poble va voler posar punt i final mitjançant una revolució antidinàstica. Baldomero Espartero, regent entre els anys 1840 i 1843, va ser proposat com a rei d'Espanya. Els ciutadans i gran part de la premsa liberal van desitjar donar la corona a Espartero, però ell no ho va acceptar.

Espartero Rey o Presidente.

*El pueblo liberal español dividido en Monárquicos y Republicanos, ofreciendo al ciudadano consecuente y leal Baldomero Espartero los unos la corona y los otros la bandera republicana.*¹²⁰

Monárquicos

*Muy ilustre General
don Baldomero Espartero,
á ti llega el pueblo entero
porque remedies su mal.
Hoy su situación es tal,
que se encuentra la Nacion
como barco sin timon,
como buque sin piloto,
desde el día que hubo roto
con Isabel de Borbon.*

Republicanos:

*A ti llega, ciudadano
el pueblo siempre leal,
ese pueblo liberal
que es de España soberano.
Derrocado ya el tirano
que conculaba la ley,
fuera la déspota, ley
á ti llega reverente,
y te elige presidente
porque no quieres mas rey.*

Monárquicos:

*Queremos rey elegible
y no un rey elegido
porque nos echa en olvido
y hace la ley flexible.*

Republicanos:

*Al sufragio universal
nuestros votos llevaremos
y unidos aclamaremos,
REPUBLICA FEDERAL.
Quien viva de su jornal,
lleve a la urna este lema,
no se amilane ni tema,
y confie el pueblo íbero,
que Baldomero Espartero
abrazará nuestro emblema.*

En el següent fullet trobem també una poesia dedicada a Baldomero Espartero, en la que el poble li demana que lideri la bandera gloriosa de la llibertat. Després, hi trobem un sermó patriòtic que ofereix en Cosme al seu amic Blas i a tots els bons espanyols. Manifesta que la llibertat ha de ser de veritat i que ha d'estar consolidada sobre la base de la moral pública. Per això, és necessària una educació per tots, homes i dones, que han d'influir en la família i encarregar-se de l'educació dels seus fills.

Al Invicto Espartero.

Sermón patriótico que dirige D.Cosme a su amigo Blas, y a otros compañeros suyos sobre los deberes y derechos del ciudadano. Alerta pueblo!!!

¹²⁰ BC, Full. Bon., núm. 2085, *Espartero rey o presidente*. Any 1868.

*Al Invicto Espartero
Espartero, el caudillo aguerrido,
El que Paz y ventura dio á España
Ese mismo del pueblo querido
Vino al fin á matar la cizaña;
Conquistemos las leyes y el fuero,
Que con sangre supimos ganar,
Acatando al invicto guerrero
Que ha jurado morir ó triunfar.
Entre hermanos la sangre no corra,
Tolerancia, valor, igualdad,
La bandera gloriosa recorra,
Cuya emblema será libertad.*

*Cosme: Te voy á hacer un sermón patriótico, que quisiera le oyesen todos los buenos españoles.
La libertad, no debe ser mentira.*

La moral pública, una base en la que la libertad debe estar solidada, fundada en una educación bien entendida y en una instrucción popular que sea gratuita para todos y obligatoria para todos, y entendiendo la educación y la instrucción no ha de ser solo para el hombre, sino igualmente para la mujer, mas inmediatamente encargada de influir en la familia.

Porque así como a una mujer no se la asegura con cerrojos, sino con buenas acciones, así mismo, la libertad se asegura más con las creencias que con los ejércitos.

*Sermón patriótico que dirige D. Cosme a su amigo Blas, y a otros compañeros suyos sobre los deberes y derechos del ciudadano. Alerta pueblo!!!*¹²¹

A continuació, el text narra la història de la caiguda de la reina Isabel II. El poble, sota el comandament dels generals, Topete, Serrano, Izquierdo i Prim es van aixecar a Càdis. La revolució de 1868 tenia com a principal objectiu aconseguir derrocar la monarquia d'Isabel II i la dinastia dels Borbó. El poble es va sublevar per aconseguir l'ordre, la moralitat i la llei justa i llibertat verdadera, que amb els últims anys del regnat d'Isabel II havia perdut.

Trobem també en aquest fullet una opinió profundament negativa envers la imatge de la reina Isabel II. Una reina que va passar de ser el símbol de la llibertat i la pàtria, en els primers anys del seu regnat, a la pèrdua de la credibilitat davant del poble espanyol, convertint-se en una dona-reina cruel, ingrata i lasciva.

*Primera parte de la Historia de la caída de Isabel 2ª Reina de las Españas.*¹²²

¹²¹ BC, Full. Bon., núm. 2086, *Sermón patriótico*. Any 1868.

¹²² BC, Full. Bon., núm. 8325, *Primera parte de la Historia de la caída de Isabel 2ª Reina de las Españas*. Any 1868.

*Españoles, oid del gran Topete,
Serrano, Izquierdo y Prim grandes hazañas:
La Reina que reinara en las Españas
Y los Borbones caigan en un brete.*

*Gritara la primera nuestra Armada,
Tropa y pueblo después, furioso grita;
Suena el himno de Riego, y la Proscrita
En efígie se vé dó quier quemada.*

*Armas pidiendo el pueblo, juntas crea,
Y de Cádiz saliera el gran programa:
Soberanía ya que el pueblo clama,
Soberanía popular que sea.*

*Será, dícese, todo bienandanza,
ORDEN, MORALIDAD Y LEY MUY JUSTA
Y VERDADERA LIBERTAD AUGUSTA,
Y dicha y bien estar siempre en pujanza.*

*Sea así, liberales, lo deseo,
No amais mas que yo la nuestra España,
Mas no es todo virtud, pues harto veo
La multitud que por TURRON se amaña.*

El següent himne patriòtic, dedicat al triomf de la llibertat planteja com el poble es va salvar de la tirania d'Isabel II. Tot seguit, reflexiona sobre la possibilitat d'un canvi de govern a favor d'una República i, fins i tot, acusa als moderats d'haver deixat el país en males condicions i els hi reclama la dimissió.

L'autor d'aquest fullet, coincideix amb els anteriors, en donar una imatge d'una Isabel II que es va allunyar del seu poble i de la llibertat. El seu destronament, va obrir una nova etapa, el Sexenni Revolucionari, en que es va intentar instaurar un govern revolucionari, allunyant als corruptes moderats.

*Himno Patriótico Republicano. Dedicado al Triunfo de la Libertad, manifestando su victoria, con la agonía y testamento de los moderados.*¹²³

*En Europa la fama ha volcado
del caudillo que supo salvar
á su patria de la tiranía
y a los pueblos les dió libertad.
Proclamando la soberanía
en España por la voluntad
soberana del pueblo, que rompe
las cadenas de la iniquidad.
Porque el pueblo quiere ser libre
lo consigue y goza libertad.*

*Coro:
Libertad Espanyoles valientes
dice nuestro Emilio Castelar
viva D. José Maria Orense
gloria, gloria al General Pierrad.*

¹²³ BC, Full. Bon., núm. 1964, *Himno patriótico republicano*. Any 1869.

*Por los pueblos este dió la armada
y bizarros cogen el fusil
a millares bravos ciudadanos
repitiendo vencer ó morir.
Defendamos la soberanía
proclamada en Cadiz por fin
porque caigan todos los tiranos
de la patria querida del Cid
que cautivos y esclavos nos tienen,
espanyoles que caigan al fin.*

*No mas Reyes no mas tiranía
basta ya la irritante oprision
luzca siempre para nuestra España
de la libre República el sol.
Vacilantes los tronos de Europa
ya los reyes los vemos temblar
y á los pueblos romper las cadenas
y á la enseñanza dar la libertad.
Proteged la libertad de cultos
y también la libertad social.*

Segunda Parte: Agonía y testamento de los moderados.

*Ponga que dejamos
la patria muy mal
exaustro el tesoro
la hacienda arruinada*

*Tambien dejamos penas
calamidades
y fusilados muchos
por ser liberales*

*Hagamos unidos
con fé y sumision,
con el testamento
nuestra dimision.*

A continuació, l'autor del fullet, Gerardo Cumané, aporta unes indicacions sobre l'origen i el remei de l'actual situació d'Espanya. En primer lloc, detalla algunes coincidències existents entre la reina Isabel i el seu pare Ferran VII. En segon lloc, culpa a la reina mare i a la reina Isabel del fracàs dels trenta-cinc anys del seu regant i descriu la situació de precarietat en la que es troba el país. En tercer lloc, exposa el remei per acabar amb la situació. Afirma que la salvació no està en el partit moderat i tampoc en la reina Isabel que és la bandera dels moderats, és a dir, Espanya no es pot salvar amb qui l'ha fet perdre. En opinió del autor, el remei als mals d'Espanya rau en la Llei Sàlica, que exclou a les dones de la successió de la corona. Afirma que aquesta llei mai hauria d'haver estat abolida pel rei Ferran VII, ja que les dones no estan capacitades per a governar.

*Recuerdos y Esperanzas. Breves indicaciones sobre el origen y el remedio de la actual situación de España por un amante de los españoles. Establecimiento topográfico de El Norte, de Gerardo Cumané y Fabrellas.*¹²⁴

I. FERNANDO É ISABEL

¹²⁴ CUMANÉ, G.; BC, Full. Bon., núm. 6929, *Recuerdos y Esperanzas*. Girona, any 1869.

COINCIDENCIAS

El día 29 de setiembre del año 1833 bajó Fernando VII al sepulcro, y subió al trono su hija doña Isabel. El día 29 de setiembre del año 1868 bajó doña Isabel del trono; y el 30 buscó asilo en país extranjero, despidiéndose, quizás para siempre de su querida patria.

Fernando VII pasó a la eternidad en medio del mayor desamparo y sin ser llorado de nadie. Isabel pasó al ostracismo casi sola, desamparada de los suyos, sin otras lágrimas que las que probablemente correrían por sus augustas mejillas.

II. CRISTINA É ISABEL

PARALELO

Doña Isabel proclamó varias veces, creemos que de buena fe, la Religión y la Monarquía como los principios tutelares de la sociedad española: pero lo cierto es que durante su largo reinado, ni la Iglesia fué atendida cual debía esperarse, ni el cetro dejó de inclinarse perpétua y alternativamente, ora hácia los masones ó moderados, ora hácia los llamados unionista, partido este último el más detestable, (...).

Cuando la antes venturosa y hoy inafortunada hija de Fernando VII se despidió de nuestro suelo (...) llovieron sobre nosotros infortunios y calamidades (...) Al desvalido, al huérfano, al moribundo se les alejó con bárbara violencia la mano caritativa que los consolara. Los Sacerdotes del Altísimo sufrían a todas horas todas las angustias y torturas del sentenciado a muerte. El orden huyó despavorido de todas partes: el comercio siguió aun mas aniquilado, la industria mas arruinada, la industria mas desbarajustada, el crédito perdido, el capital y la propiedad temblando exámenes ante las horrendas fauces del Socialismo (...) Para aumentar la confusion, á los herejes, á los judíos, á los turcos, á los sectarios é infieles de todas clases se les franqueó espaciosa puerta, y hasta se les invitó y excitó á que se establecieran entre nosotros.

¡CRISTINA! ¡ISABEL!... Ya veis á dónde nos han conducido vuestros ensayos, vuestro largísimo reinado de treinta y cinco años. ¡Dios os lo perdone!

V. REMEDIO.

Sin principios salvadores no hay salvacion: esto es indudable. Por eso no hay salvacion en el partido liberal moderado; porque no tiene principios. Por eso no la hay en el exaltado; porque sus principios son destructores. Por eso no la hay en doña Isabel; porque su bandera ha sido siempre la de los moderados y exaltados, y ahora lo es únicamente de los primeros. Ved sino á donde nos ha traído esta augusta Señora con todos sus partidarios. Y no podría suceder otra cosa. Aun cuando doña Isabel hubiese tenido grandes cualidades para reinar, con los principios que representaba y las peronas que la defendieran era imposible que no llevase la nacion á la ruina.

(...) de la sola circunstancia de carecer de principios el partido moderado, único que sostiene hoy á doña Isabel, hemos deducido que el trono de esta Señora no puede salvar á España (...). Además: ¿cómo habría de poder salvarnos aquello mismo que nos ha perdido?

Ante todo recordemos el teorema arriba puesto: “La ley que excluye del Trono á las hembras mientras hay varones en la familia, como costumbre, ha estado siempre en vigor desde que se fundó la Monarquía; como ley escrita, data del tiempo de Felipe V”. De la primera parte de este teorema, resulta que si ni Felipe V ni Carlos IV ni Fernando VII hubiesen hecho nada en orden a la ley de sucesion, hoy regiria en su esencia la que excluye, no la que admite á las mujeres en concurso de varones; sólo que habria un punto oscuro, á saber, el que dio origen á la guerra de sucesion á principios del pasado siglo, y que Felipe V trató de esclarecer y fijar, á fin de aléjar para lo sucesivo los motivos de nuevas guerras. (...)

Gerardo Cumané y Fabrellas.

4. Conclusió

Al llarg del primer període (1833-1845), els fullets fan referència a l'infanta Maria Isabel Lluïsa com a futura reina d'Espanya. Els fullets del primer període posen de manifest la seva opinió favorable sobre el fet que Isabel, filla primogènita del rei Ferran VII, fos la successora del seu pare en detriment del seu tiet, l'infant Carles. També, els fullets palesen les festes que van tenir lloc a tot el país per a donar repercussió a l'acte del jurament d'Isabel II com a Princesa d'Astúries. Els fullets reflecteixen que els espanyols van viure amb alegria aquesta celebració. A conseqüència, podem afirmar que l'opinió pública al llarg d'aquests primers anys de regnat va ser positiva.

Els Fullets Bonsoms analitzats coincideixen en fer tots ells la mateixa afirmació: “La infanta Maria Isabel Lluïsa, la hereva de la corona espanyola, a falta de varó”. És a dir, remarquen la condició de dona de l'infanta Isabel.

La publicística analitzada tracta els fets més rellevants que van tenir lloc al llarg del període analitzat: la successió de la corona en mans d'Isabel II i la guerra contra el carlisme. No obstant, no es troba cap referència al matrimoni d'Isabel II entre 1843 i 1845. Tampoc, trobem fullets que tractin el matrimoni real o l'adulteri del cónjuges al llarg de tot l'anàlisi realitzat.

També, la publicística analitzada en el primer període mostra l'alegria dels espanyols i augura un futur de pau i prosperitat per Espanya de la mà d'Isabel II. Això coincideix amb la imatge, que hem comentat en el capítol tres, d'Isabel II com a iris de pau i llibertat.

L'any 1852, només hem trobat un fullet que tracti l'atemptat que va patir la reina Isabel II el dia de la presentació de l'infanta Isabel. L'autor del atemptat, el cura Merino, va

aconseguir millorar la imatge de la reina i es va crear una opinió favorable. Però a partir de 1854 va tornar a decaure.

Entre els anys 1854 i 1856, la publicística analitzada fa referència a la revolució de 1854, coneguda com La Vicalvarada, en la que Isabel II va perdre credibilitat davant dels espanyols. En aquesta ocasió, l'iris de pau i llibertat, que va marcar la primera etapa del seu regnat es va anar difonent i va néixer una nova imatge: la d'una reina poc interessada per la llibertat. En aquest sentit, els autors dels Fullets Bonsoms analitzats, coincideixen en la seva opinió favorable cap a la revolució de 1854, ja que parlen positivament dels generals que van impulsar la revolució - els autors coincideixen en mostrar al general O'Donnell com a líder de la revolució i com a imatge de la voluntat del poble- i molt negativament, dels polítics corruptes, que van convertir la monarquia espanyola en una tirania.

Els Fullets Bonsoms analitzats en el tercer període i últim del regnat de la reina Isabel II, (1868-1869) reflecteixen una opinió molt crítica contra Isabel. L'opinió pública va veure la seva reina com una reina corrupta, que no es preocupava pels problemes del seu poble, i s'interessava més pels amants i per la diversió. La publicística analitzada coincideix en manifestar una opinió molt favorable cap al general Baldomero Espartero, tant per part dels monàrquics com dels republicans. El poble desitjava acabar amb els governs corruptes i la monarquia tirana que va marcar els últims anys del regnat de la filla de Ferran VII.

Conclusions finals

Els successius capítols d'aquest Treball Final de Carrera han relatat aspectes decisius sobre la història de la dona espanyola en l'Espanya decimonònica i la figura de la reina Isabel II, coincidint amb el compliment del primer objectiu que ens varem marcar en l'inici d'aquesta recerca.

La història de la dona del segle XIX fotografia un ideal de dona: *l'àngel de la llar*. Aquesta dona viu submergida en l'esfera privada i té com a principals funcions el matrimoni, la maternitat i la domesticitat. A conseqüència de la rígida divisió de les esferes imperant al llarg del segle, la dona viu subordinada al home, es considera que la dona està incapacitada per al món laboral i que ha de rebre una educació bàsica en consonància amb la seva missió d'esposa i mare perfecta. No obstant, assistim al naixement d'una petita consciència feminista que augura un futur millor per a la dona.

Per altre banda, sobre la història de gènere aplicada a la reina Isabel II, podem concloure que la condició de dona de la reina Isabel va marcar el seu regnat des del mateix moment del seu naixement, quan el seu tiet Carles li va disputar el tron i va esclatar la primera guerra carlista. Durant la seva infància, rebent una educació de caràcter fortament feminitzat. Després, el fet de ser una dona, va convertir el seu matrimoni en una política d'estat. Més endavant, la seva condició de dona va fer esclatar l'escàndol per la seva conducta íntima. També, va fracassar en seguir les pautes que la nova societat liberal li demanava com a àngel de la llar i al llarg del seu regnat, la seva condició femenina va afavorir la creació de camarilles al seu voltant.

Pel que fa al segon objectiu de l'estudi de la dona en el segle XIX i, més concretament, de l'opinió i la imatge que es va crear sobre la reina Isabel II a través dels Fullets Bonsoms, podem concloure que no trobem una opinió única envers la dona del segle XIX ni envers el personatge de la reina, ni tampoc aquesta opinió es manté uniforme en el transcurs del segle.

Sobre les dones del segle XIX, hem pogut constatar una varietat d'opinions a través de l'anàlisi de la publicística. Els fullets buscaven transmetre una opinió concreta sobre les dones a través de la narració de successos reals o ficticis. Podem constatar, que, en general, els autors reflecteixen el model de dona de l'àngel de la llar que va concebre la nova cultura liberal. També, trobem fullets que reflecteixen la diferenciació dels sexes imperant al llarg del segle i la misogínia contra les dones, descrites com a perverses,

infidels i pecadores. En referència als diferents perfils de dona que, a través dels fullets, van circular durant el segle XIX, podem observar des de el model de dona com a mare i àngel de la llar, fins al perfil de dones immorals que es dediquen a la prostitució.

Podem afirmar, que no existeix cap personatge femení contemporani espanyol, que la seva imatge hagi variat, en tantes ocasions, com la de la reina Isabel II. Sobre ella, trobem una primera opinió positiva, que van crear els liberals de 1830. La imatge d'una reina lligada a la llibertat i símbol de regeneració nacional. La publicística analitzada, mostra l'alegria dels espanyols i augura un futur millor per Espanya amb la reina Isabel. Però, a partir de la revolució de 1854, coneguda com La Vicalvarada, els fullets constaten la pèrdua de credibilitat d'Isabel II davant dels espanyols, que es van unir per a derrotar els polítics corruptes que els oprimien i recordar-li a la corona la base de la seva legitimitat. Finalment, la publicística analitzada dels últims anys del regnat, coincideix en presentar una opinió molt crítica cap a la reina Isabel II. Era la imatge d'una reina lasciva, ingrata i cruel que ja no podia vetllar per la llibertat i la pau d'Espanya. Alguns generals, juntament amb el poble, van liderar la revolució de La Gloriosa que va posar punt i final al regnat d'Isabel II. Els fullets també constaten que el poble espanyol va viure amb molta alegria el destronament de la reina.

Podem concloure, que l'opinió pública envers el personatge de la reina Isabel II no va ser una única opinió al llarg de tot el regnat, i que aquesta opinió, va minvar amb el pas del temps. També, l'estudi de les variacions de l'opinió pública resulta impactant, ja que sorprèn la capacitat dels espanyols per transformar, en poc temps, una tolerància casi absoluta en un odi irrefrenable cap a la seva reina.

Després d'analitzar detingudament el regnat de la reina Isabel podem entendre els motius pels quals la seva imatge es va transformar de positiva a negativa. La primera imatge, l'iris de pau i llibertat, neix de la mà dels liberals quan Isabel només tenia tres anys, que van lluitar contra les forces absolutistes de l'infant Carles per a instaurar una nova monarquia constitucional. Per això, es va identificar a Isabel II amb la nació liberal, amb el progrés i el benestar, i es va convertir en l'ànim dels combatents.

Però aquesta imatge es va perdre amb una cort i uns polítics que van pensar només en benefici propi. Es va relacionar a la reina amb tres aspectes contraris a la nació liberal: la corrupció econòmica, la crueltat i l'antiliberalisme. A més a més, la vida privada de la reina Isabel II va afavorir la creació d'una imatge completament diferent i negativa. A conseqüència, va tenir lloc La Vicalvarada, la revolució en que el poble es va alçar com

a subjecte polític per a acabar amb la corrupció política i per recordar a la reina que el consentiment del seu poble era la base de la seva legitimitat. Tot i que el naixement del príncep Alfons i les visites reals del govern d'O'Donnell van millorar la seva imatge pública, el seu final ja s'acostava.

L'inestabilitat política, la crisi econòmica, el descrèdit de la reina per part d'alguns grups polítics, els fets de la Nit de Sant Daniel, l'expulsió d'Emilio Castelar, la cruel repressió aprovada per la mateixa reina o una greu epidèmia de còlera que va afectar Madrid, va fer plantejar la possibilitat d'una revolució antidinàstica, La Gloriosa, que va acabar amb el seu regnat l'any 1868. La seva era la imatge d'una reina egoista, absolutista, corrupta, desagraïda, lasciva i cruel. Una reina despreocupada pel benestar dels espanyols, molt allunyada de la magnanimitat d'abans.

Isabel II va passar més de mitja vida a l'exili a França. L'any 1875, va abdicar en el seu fill Alfons, qui va ser allunyat de la seva mare per recuperar el símbol d'iris de pau i llibertat que la reina Isabel havia representat en l'inici del seu regnat. Tot i això, a la seva mort, l'any 1904, va recuperar la imatge d'una reina bondadosa.

En definitiva, podem afirmar que Isabel II va ser concebuda, en general, com a una mala reina, ja que el seu comportament, tan públic com privat, va ser considerat com a indigne del càrrec que representava. La seva personalitat va afavorir un entorn corrupte i enemic de la llibertat. Isabel II no va saber transitar del Antic Règim absolutista cap al nou règim que naixia a Espanya, convertint-se en un obstacle en la construcció del nou règim liberal.

Bibliografía

A) Fonts primàries:

- BC, Full. Bon., núm. 1973, *Canción al desgraciado suicidio de Adelaida*. Barcelona, any 1832.
- BC, Full. Bon., núm. 7994 i 7994bis, *Ilustración para las pruebas que han de hacer las Señoras Doncellas Segundas*. Barcelona, any 1832.
- BC, Full. Bon., núm.6932, *Suplemento del diario de Barcelona*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm.4844, *Canción Nueva*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 1759, *Reflecciones sobre lo dret que té a la succession al trono*. Tarragona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 1831, *Relación de los públicos regocijos*. Girona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 9256, *Descripción de los obsequios y públicos regocijos*. Tarragona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 1830, *Relación de los Festejos Públicos*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 1833, *Manifiesto de los Festejos Públicos*. Tortosa, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 1832, *Relación de las fiestas*. Vilafranca del Penedés, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 4843, *Canción en obsequio de S.S.M.M. el S.D.N. Fernando Séptimo*. Barcelona, any 1833
- BC, Full. Bon., núm.2015, *A la jura de la Princesa Doña Maria Isabel de Borbon*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 8157, *Oración fúnebre que en las reales exequias celebradas en la memoria del rey*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 6767, *La Real Junta de Comercio de Cataluña*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 4834, *Felicitación a SS.MM. por los Colegios y Gremios de Barcelona*. Barcelona, any 1833.
- BC, Full. Bon., núm. 4613, *Real Decreto adicional al Reglamento orgánico*. Barcelona, any 1836.
- BC, Full. Bon., núm. 4845, *Medidas que deben ponerse en ejecución para la reclusión de los mendigos en el Principado*. Barcelona, any 1836.
- BC, Full. Bon., núm.9.(46.72) Var.3 nº5 , *Noche horrorosa de dolor y amargura para una familia honrada de la Ciudad de Mahon*. Mahon, any 1836.
- BC, Full. Bon., núm. 1621, *Constitución política de la Monarquía Española*. Barcelona, any 1836.
- BC, Full. Bon., núm. 2019, *A la deseada paz de la Nación Española*. Any 1837.
- RIUS, J.; BC, Full. Bon., núm. 3217, *Manifestación presentada a las Cortes y a S.M. la Reina Gobernadora*. Barcelona, any 1837.
- BC, Full. Bon., núm. 9670 , *Relación de lo acaecido en la ciudad de Solsona*, Barcelona, any 1837.
- BC, Full. Bon., núm. 6720, *Avís al públic anunciant l'agonia del carlisme*. Vic, any 1839
- BC, Full. Bon., núm. 1987, *Romance nuevo*, Gerona. any 1842 .
- BC, Full. Bon., núm.2035, *Canço de un ques feu Soldat de las Doblas*. Manresa, any 1842.
- BC, Full. Bon., núm.1989, *Tristes exclamaciones de la infeliz Adelaida*. Barcelona, any 1844 .
- BC, Full. Bon., núm. 1999 , *Canción del trovador*. Manresa, any 1845.
- BC, Full. Bon., núm. 2053, *Testament del Carnestoltes*, any .1845.
- BC, Full. Bon., núm. 1998, *Verdadera relación que manifiesta la ira de Dios*. Lleida, any.1845.
- BC, Full. Bon., núm. 9278, *Himno al feliz natalicio de S.A.R la Princesa de Asturias*. Girona, any 1851.

FERNÁNDEZ, J.; BC, Full. Bon., núm. 2088, *Acontecimientos de la última Revolución de Madrid*. Madrid, any 1854.

BAHAMONTES, E.; BC, Full. Bon., núm. 4847, *Fruit del pronunciament de 1854*. Madrid, any 1854.

BC, Full. Bon., núm. 1962, *Himnos patrióticos*. Madrid, any 1855.

BC, Full. Bon., núm.1972, *Profecía de San Vicente Ferrer*. Barcelona, any 1855 .

BC, Full. Bon., núm. 1995, *Las Mujeres en el infierno*. Barcelona, any 1858 .

BC, Full. Bon., núm. 2085, *Espartero rey o presidente*. Any 1868.

BC, Full. Bon., núm. 2086, *Sermón patriótico*. Any 1868.

BC, Full. Bon., núm. 8325, *Primera parte de la Historia de la caída de Isabel 2ª Reina de las Españas*. Any 1868.

BC, Full. Bon., núm. 1964, *Himno patriótico republicano*. Any 1869.

CUMANÉ, G.; BC, Full. Bon., núm. 6929, *Recuerdos y Esperanzas*. Girona, any 1869.

B) Fonts secundàries:

BOLUFER, M.; MORANT, I.; *Amor, matrimonio y familia*. Madrid: Síntesis D.L.1998.

BURDIEL, I.; *Isabel II. No se puede reinar inocentemente*. Madrid: Espasa Calpe, S.A. 2004.

CAPEL, R.; *Mujer y sociedad en España (1700-1975.)* Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, 1982.

CAPEL, R.; *Mujeres para la historia. Figuras destacadas del primer feminismo*. Madrid: Abada Editores S.L. 2004.

GARRIDO, E.; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M.; SEGURA, C.; *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis. 1997.

JAGOE, C.; BLANCO, A.; ENRIQUEZ DE SALAMANCA, C. *La mujer en los discursos de género*. Barcelona: Icaria Antrazyt. 1998.

NASH, M. *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Barcelona: Antrophos Editorial del Hombre. 1983.

PÉREZ, JS.; *Isabel II. Los espejos de la reina*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A. 2004.

VILCHES, J.; *Isabel II. Imágenes de una reina*. Madrid: Síntesis.